Repertoriul jurisprudenței

CONCLUZIILE AVOCATULUI GENERAL
EVGENI TANCHEV
prezentate la 9 noiembrie 2017 [1]

Cauza C-414/16

Vera Egenberger
împotriva
Evangelisches Werk für Diakonie und Entwicklung e.V.

[cerere de decizie preliminară formulată de Bundesarbeitsgericht (Curtea Federală pentru Litigii de Muncă, Germania)]

„Egalitatea de tratament în materie de încadrare în muncă – Articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78/CE – Cerințe profesionale esențiale, legitime și justificate ale unor organizații a căror etică se bazează pe religie sau convingeri – Diferența de tratament bazată pe religie în materie de încadrare în muncă în cadrul unei organizații caritabile a unei biserici – Articolul 17 TFUE – Privilegiul ecleziastic al autodeterminării – Controlul jurisdicțional limitat în temeiul dreptului constituțional al statului membru al «propriei conștiințe» a grupurilor religioase – Supremația, unitatea și efectivitatea dreptului Uniunii în privința egalității de tratament – Articolul 52 alineatul (3) și articolul 53 din Carta drepturilor fundamentale a Uniunii Europene – Ponderarea unor drepturi concurente – Efectele orizontale ale cartei”

Cuprins

I. Introducere 2

II. Cadrul juridic 4

A. Convenția europeană pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale 4

B. Tratatul privind Uniunea Europeană 4

C. Tratatul privind funcționarea Uniunii Europene 4

D. Carta drepturilor fundamentale a Uniunii Europene 5

E. Directiva 2000/78 5

F. Dreptul german 6

1 Limba originală: engleza.

III. Situația de fapt în procedura principală și întrebările preliminare 7

IV. Decizia de trimitere 8

V. Analiză 9

A. Prezentare generală 9

B. Observații introductive 12

1. Activitățile organizațiilor religioase și domeniul de aplicare al dreptului Uniunii 12

2. Reguli de aplicare a cartei și procedura principală 13

3. Controlul jurisdicțional al raporturilor de muncă și al organizațiilor religioase în Germania .. 15

C. Prima întrebare 16

1. Restricții privind controlul jurisdicțional al organizațiilor religioase care acționează în calitate de angajatori în conformitate cu jurisprudența Curții Europene a Drepturilor Omului 17

2. Articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 18

(a) Observații introductive 18

(b) Articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 poate susține restricțiile constituționale ale statului membru în materie de control jurisdicțional? 20

(1) Formulare 20

(2) Context și scop 20

(3) Origini 21

3. Articolul 17 TFUE 22

4. Concluzie cu privire la prima întrebare 25

D. A treia întrebare 25

E. A doua întrebare 30

F. Observații finale 32

VI. Răspunsurile la întrebările preliminare adresate 32

I. Introducere

1. După ce a citit un anunț pentru un loc de muncă publicat în luna noiembrie a anului 2012, Vera Egenberger a candidat fără succes pentru un loc de muncă cu durată determinată de 18 luni la Evangelisches Werk für Diakonie und Entwicklung e.V. (denumită în continuare „pârâta”). Aceasta este o asociație cu scop exclusiv caritabil, de binefacere și bisericesc, guvernată de dreptul privat și

care reprezintă o organizație caritabilă a Evangelische Kirche in Deutschland (Biserica Protestantă din Germania). Locul de muncă pentru care s-a publicat anunțul implica pregătirea unui raport privind respectarea de către Germania a Convenției internaționale a Organizației Națiunilor Unite privind eliminarea tuturor formelor de discriminare rasială (denumit în continuare „raportul privind discriminarea rasială"). Vera Egenberger (denumită în continuare „reclamanta") avea mulți ani de experiență în acest domeniu și este autoarea unei serii de publicații relevante [2].

2. Reclamanta susține că nu a obținut postul din cauza faptului că nu aparține unei confesiuni și că acest lucru a încălcat dreptul său la convingeri, astfel cum este reflectat la articolul 10 din Carta drepturilor fundamentale a Uniunii Europene (denumită în continuare „carta"), și că a fost discriminată pe baza acestor convingeri prin încălcarea articolului 21 din cartă și a articolelor 1 și 2 din Directiva 2000/78/CE a Consiliului din 27 noiembrie 2000 de instituire a unui cadru general în favoarea egalității de tratament în ceea ce privește încadrarea în muncă și ocuparea forței de muncă (denumită în continuare „Directiva 2000/78") [3].

3. Având în vedere că apărarea pârâtei se întemeiază pe articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78, acest litigiu se referă în esență la diferența de tratament întemeiată pe convingeri în ceea ce privește „activitățile profesionale în cadrul bisericilor și al altor instituții private sau organizațiile publice ale căror etici se bazează pe religie sau convingeri", în temeiul acestei dispoziții. Cu toate acestea, este de asemenea prima ocazie în care Curtea a fost invitată să interpreteze articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 [4], generând astfel întrebări complexe cu privire la interacțiunea acestei dispoziții cu diferite dispoziții ale cartei, inclusiv cu articolul 22, care prevede că „Uniunea respectă diversitatea culturală, religioasă și lingvistică", alături de articolul 17 TFUE, care respectă „statutul" de care beneficiază, în temeiul dreptului național din statul membru, bisericile și asociațiile sau comunitățile religioase și organizațiile filosofice și neconfesionale [5].

4. În plus, instituțiile religioase ar fi al doilea cel mai mare angajator din Germania, ocupând o poziție cvasimonopolistă în unele regiuni și domenii de activitate [6]. Prin urmare, ar fi dificil să exagerăm caracterul delicat al menținerii echilibrului între asigurarea dreptului organizațiilor religioase ale Uniunii la autonomie și autodeterminare [7] (acesta fiind principalul element al argumentelor pârâtei referitor la tratamentul inegal în cauză) și aplicarea efectivă a interdicției discriminării în ceea ce privește religia și convingerile pe piața forței de muncă a Uniunii, diversificată din punct de vedere etnic și religios, pe de altă parte, atunci când accesul egal la muncă și la evoluție profesională sunt de o importanță crucială pentru fiecare individ, nu doar ca mod de a-și câștiga existența și de asigurare a unei vieți autonome, ci și de a se împlini pe plan personal și de a-și valorifica propriul potențial [8].

2 A se vedea observațiile scrise ale reclamantei.

3 JO 2000, L 303, p. 16, Ediție specială, 05/vol. 6, p. 7. Cauza principală privește „condițiile de acces la încadrare în muncă […], inclusiv criteriile de selecție și condițiile de recrutare" în temeiul articolului 3 alineatul (1) litera (a) din Directiva 2000/78.

4 Curtea a avut ocazia să interpreteze articolul 4 alineatul (1) din Directiva 2000/78 în Hotărârea din 14 martie 2017, Bougnaoui și ADDH (C-188/15, EU:C:2017:204), în Hotărârea din 13 noiembrie 2014, Vital Pérez (C-416/13, EU:C:2014:2371), în Hotărârea din 13 septembrie 2011, Prigge și alții (C-447/09, EU:C:2011:573), în Hotărârea din 12 ianuarie 2010, Wolf (C-229/08, EU:C:2010:3) și în Hotărârea din 15 noiembrie 2016, Sorondo (C-258/15, EU:C:2016:873).

5 A se vedea Robbers, G., *Religion and Law in Germany*, ediția a doua, Wolters Kluwer, 2013, Zucca, L., și Ungureanu, C., *Law, State and Religion in the New Europe*, Cambridge University Press, 2012, Doe, N., *Law and Religion in Europe: a Comparative Introduction*, Oxford University Press, 2011, McCrea, R., *Religion and the Public Order of the European Union*, Oxford University Press, 2010, Lustean, L.-N., și Madeley, J.-T.-S. (ed.), *Religion, Politics and Law in the European Union*, Routledge, 2010., de Charentenay, P., „Les relations entre l'Union européenne et les religions", *Revue du Marché commun et de l'Union européenne*, 465 (2003) p. 904, Massignon, B., „Les relations entre les institutions religieuses et l'Union européenne: un laboratoire de gestion et de la pluralité religieuses et philosophique?" în Armogathe, J.-R., și Willaime, J.-P. (ed.), *Les mutations contemporaines du religieux*, Brepols, 2003, p. 25.

6 *Parallel Report on the 19th-22nd Report submitted by the Federal Republic of Germany to the UN Committee on the Elimination of all forms of Racial Discrimination* (2015), p. 42. Raportul este disponibil la http://www.institut-fuer-menschenrechte.de/fileadmin/user_upload/PDF-Dateien/Pakte_Konventionen/ICERD/icerd_state_report_germany_19-22_2013_parallel_FMR_Diakonie_2015_en.pdf. Potrivit dosarului cauzei, acesta este raportul privind discriminarea rasială publicat de pârâtă.

7 În Germania, dreptul la autodeterminare se extinde atât la asociațiile religioase, cât și la filialele acestora. A se vedea punctul 91 din Ordonanța Curții Constituționale din 22 octombrie 2014, 2 BvR 661/12.

8 A se vedea Concluziile avocatului general Sharpston prezentate în cauza Bougnaoui și ADDH (C-188/15, EU:C:2016:553, punctul 71), citând punctul 11 din Concluziile avocatului general Poiares Maduro prezentate în cauza Coleman (C-303/06, EU:C:2008:61). A se vedea de asemenea considerentul (9) al Directivei 2000/78.

II. Cadrul juridic

A. Convenția europeană pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale

5. Articolul 9 din Convenția europeană pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale (denumită în continuare „CEDO”) prevede:

„1. Orice persoană are dreptul la libertatea de gândire, de conștiință și de religie; acest drept include libertatea de a-și schimba religia sau convingerile, precum și libertatea de a-și manifesta religia sau convingerea în mod individual sau colectiv, în public sau în particular, prin cult, învățământ, practici și îndeplinirea ritualurilor.

2. Libertatea de a-și manifesta religia sau convingerile nu poate face obiectul altor restrângeri decât cele prevăzute de lege care, într-o societate democratică, constituie măsuri necesare pentru siguranța publică, protecția ordinii, a sănătății, a moralei publice, a drepturilor și a libertăților altora.”

B. Tratatul privind Uniunea Europeană

6. Articolul 4 alineatul (2) TUE prevede:

„Uniunea respectă egalitatea statelor membre în raport cu tratatele, precum și identitatea lor națională, inerentă structurilor lor fundamentale politice și constituționale, inclusiv în ceea ce privește autonomia locală și regională. Aceasta respectă funcțiile esențiale ale statului și, în special, pe cele care au ca obiect asigurarea integrității sale teritoriale, menținerea ordinii publice și apărarea securității naționale. În special, securitatea națională rămâne responsabilitatea exclusivă a fiecărui stat membru.”

C. Tratatul privind funcționarea Uniunii Europene

7. Articolul 10 TFUE prevede:

„În definirea și punerea în aplicare a politicilor și acțiunilor sale, Uniunea caută să combată orice discriminare pe motive de sex, rasă sau origine etnică, religie sau convingeri, handicap, vârstă sau orientare sexuală.”

8. Articolul 17 TFUE prevede:

„(1) Uniunea respectă și nu aduce atingere statutului de care beneficiază, în temeiul dreptului național, bisericile și asociațiile sau comunitățile religioase din statele membre.

(2) Uniunea respectă, de asemenea, statutul de care beneficiază, în temeiul dreptului național, organizațiile filosofice și neconfesionale.

(3) Recunoscându-le identitatea și contribuția specifică, Uniunea menține un dialog deschis, transparent și constant cu aceste biserici și organizații.”

D. Carta drepturilor fundamentale a Uniunii Europene

9. Articolul 10 din cartă se intitulează „Libertatea de gândire, de conștiință și religie”. Articolul 10 alineatul (1) prevede:

„Orice persoană are dreptul la libertatea de gândire, de conștiință și de religie. Acest drept implică libertatea de a-și schimba religia sau convingerea, precum și libertatea de a-și manifesta religia sau convingerea individual sau colectiv, în public sau în particular, prin intermediul cultului, învățământului, practicilor și îndeplinirii riturilor.”

10. Articolul 22 din cartă se intitulează „Diversitatea culturală, religioasă și lingvistică” și prevede:

„Uniunea respectă diversitatea culturală, religioasă și lingvistică.”

11. Articolul 52 alineatul (3) din cartă prevede:

„În măsura în care prezenta cartă conține drepturi ce corespund unor drepturi garantate prin Convenția europeană pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale, înțelesul și întinderea lor sunt aceleași ca și cele prevăzute de convenția menționată. Această dispoziție nu împiedică dreptul Uniunii să confere o protecție mai largă.”

12. Articolul 53 din cartă, intitulat „Nivelul de protecție”, prevede:

„Niciuna dintre dispozițiile prezentei carte nu poate fi interpretată ca restrângând sau aducând atingere drepturilor omului și libertăților fundamentale recunoscute, în domeniile de aplicare corespunzătoare, de dreptul Uniunii și […] Convenția europeană pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale, precum și prin constituțiile statelor membre.”

E. Directiva 2000/78

13. Considerentul (24) al Directivei 2000/78 prevede:

„Uniunea Europeană a recunoscut explicit în Declarația nr. 11 privind statutul bisericilor și organizațiilor neconfesionale, anexată la Actul final al Tratatului de la Amsterdam, că respectă și nu aduce atingere statutului de care beneficiază, în temeiul dreptului național, bisericile și asociațiile sau comunitățile religioase în statele membre și că respectă, de asemenea, statutul organizațiilor filosofice și neconfesionale; din această perspectivă, statele membre pot menține sau prevedea dispoziții specifice cu privire la cerințele profesionale esențiale, legitime și justificate care pot fi necesare pentru exercitarea unei activități profesionale.”

14. Articolul 1 din Directiva 2000/78, intitulat „Obiectivul”, prevede:

„Prezenta directivă are ca obiectiv stabilirea unui cadru general de combatere a discriminării pe motive de apartenență religioasă sau convingeri, handicap, vârstă sau orientare sexuală, în ceea ce privește încadrarea în muncă și ocuparea forței de muncă, în vederea punerii în aplicare, în statele membre, a principiului egalității de tratament.”

15. Articolul 2 din Directiva 2000/78 se intitulează „Conceptul de discriminare”. Articolul 2 alineatul (1) prevede:

„În sensul prezentei directive, prin principiul egalității de tratament se înțelege absența oricărei discriminări directe sau indirecte, bazate pe unul din motivele menționate la articolul 1.”

16. Articolul 2 alineatul (2) litera (a) prevede:

„În sensul alineatului (1):

(a) o discriminare directă se produce atunci când o persoană este tratată într-un mod mai puțin favorabil decât este, a fost sau va fi tratată într-o situație asemănătoare o altă persoană, pe baza unuia dintre motivele menționate la articolul 1."

17. Articolul 4 din Directiva 2000/78 se intitulează „Cerințe profesionale". Primul paragraf al articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 prevede:

„Statele membre pot menține în legislația lor națională în vigoare la data adoptării prezentei directive sau pot prevedea într-o legislație viitoare, care preia practicile naționale existente la data adoptării prezentei directive, dispoziții în temeiul cărora, în cazul activităților profesionale ale bisericilor și ale altor organizații publice sau private a căror etică este bazată pe religie sau convingeri, un tratament diferențiat bazat pe religia sau convingerile unei persoane nu constituie o discriminare atunci când, prin natura acestor activități sau prin contextul în care sunt exercitate, religia sau convingerile constituie o cerință profesională esențială, legitimă și justificată în privința eticii organizației. Acest tratament diferențiat trebuie exercitat cu respectarea dispozițiilor și principiilor constituționale ale statelor membre, precum și a principiilor generale de drept comunitar și nu poate justifica o discriminare bazată pe un alt motiv."

F. Dreptul german

18. Articolul 4 alineatele 1 și 2 din Grundgesetz (Legea fundamentală a Republicii Federale Germania, denumită în continuare „GG") prevede:

„(1) Libertatea de credință și de conștiință, precum și libertatea de profesiune a unui crez religios sau filosofic sunt inviolabile.

(2) Practicarea liberă a religiei este garantată."

19. Articolul 140 din GG prevede că articolele 136-139 și 141 din Verfassung des Deutschen Reiches (Constituția statului german, denumită în continuare „WRV") fac parte integrantă din legea fundamentală. Dispozițiile speciale ale articolului 137 din WRV prevăd următoarele:

„(1) Nu există biserici de stat.

(2) Libertatea de a forma societăți religioase este garantată. […]

(3) Societățile religioase își reglementează și administrează afacerile în mod independent, în limitele legii care li se aplică. Acestea conferă funcții fără participarea statului sau a comunității civile.

[…]

(7) Asociațiile al căror scop este promovarea unui crez filosofic au același statut cu societățile religioase.

[…]"

20. Articolul 1 din Allgemeine Gleichbehandlungsgesetz (Legea generală privind egalitatea de tratament, denumită în continuare „AGG”) prevede:

„Prezenta lege are ca obiectiv să împiedice sau să elimine orice dezavantaj pe motive de rasă sau origine etnică, sex, religie sau credință, handicap, vârstă sau orientare sexuală.”

21. Articolul 7 alineatul 1 din AGG prevede:

„Lucrătorii nu trebuie să sufere nicio discriminare pentru motivele enumerate la articolul 1; această interdicție se aplică deopotrivă atunci când autorul discriminării nu face decât să presupună existența unuia dintre motivele prevăzute la articolul 1 în cadrul faptului discriminatoriu.” [9]

22. Articolul 9 alineatul 1 din AGG prevede:

„Fără a aduce atingere articolului 8, în cazul încadrării în muncă la comunități religioase, instituții ale acestora, indiferent de forma juridică, sau la asociații care au drept obiect de activitate cultivarea unei religii sau a unei convingeri, se admite tratamentul diferențiat pe motive de religie sau de convingeri, chiar și atunci când o anumită religie sau convingere constituie o cerință profesională, cu condiția respectării identității proprii a comunității religioase respective sau a asociației din perspectiva dreptului său la autodeterminare sau în funcție de tipul de activitate.”

III. Situația de fapt în procedura principală și întrebările preliminare

23. Anunțul în cauză din procedura principală prevedea următoarele:

„Solicităm apartenența la Biserica Protestantă sau la o biserică ce ține de Arbeitsgemeinschaft Christlicher Kirchen din Germania (Asociația Profesională a Bisericilor Creștine din Germania) și identificarea cu misiunea diaconală. Vă rugăm să precizați apartenența religioasă în *curriculum vitae*.”

24. Sarcinile specificate în același anunț au inclus reprezentarea, în cadrul proiectului, a Diaconiei din Germania pentru lumea politică externă, publicul larg și organizațiile pentru apărarea drepturilor omului, precum și cooperarea cu autoritățile relevante. De asemenea, presupuneau furnizarea de informații Diaconiei din Germania și coordonarea procesului de formare a opiniilor în cadrul acestei organizații.

25. După cum s-a menționat mai sus, reclamanta, care nu aparține niciunei comunități religioase, și-a depus candidatura, respinsă, pentru postul anunțat. Persoana care a fost numită în cele din urmă a fost una care și-a declarat calitatea de „creștin protestant aparținând de biserica regională din Berlin”.

26. Reclamanta a depus o plângere la Arbeitsgericht Berlin (Tribunalul pentru Litigii de Muncă, Berlin) pentru plata despăgubirilor la un minim de 9 788,65 euro. Arbeitsgericht (Tribunalul pentru Litigii de Muncă) a declarat că reclamanta a suferit o discriminare, dar a acordat daune numai la nivelul de 1 957,73 euro. Decizia a fost în cele din urmă atacată la Landesarbeitsgericht Berlin-Brandenburg (Tribunalul Superior pentru Litigii de Muncă, Berlin-Brandenburg) și la Bundesdesarbeitsgericht (Curtea Federală pentru Litigii de Muncă).

27. Întrucât instanța menționată are îndoieli cu privire la interpretarea corectă a dreptului Uniunii în circumstanțele cauzei, aceasta a adresat Curții următoarele întrebări în temeiul articolului 267 TFUE.

9 Articolul 6 alineatul 1 al doilea paragraf din AGG prevede printre altele că și candidații la posturi sunt lucrători în sensul articolului 7 din AGG.

„1) Articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78/CE trebuie interpretat în sensul că un angajator, precum pârâta în speță – respectiv Biserica pentru el – poate stabili el însuși în mod obligatoriu dacă, prin natura activității sau prin contextul în care este exercitată, o anumită religie a unui candidat constituie o cerință profesională esențială, legitimă și justificată în privința eticii organizației respective?

2) În cazul unui răspuns negativ la prima întrebare:

Trebuie să rămână neaplicată într-un litigiu precum cel de față o normă juridică națională – precum în speță articolul 9 alineatul 1 din AGG (Allgemeines Gleichbehandlungsgesetz, Legea generală privind egalitatea de tratament) – conform căreia aplicarea unui tratament diferențiat pe motive de religie la angajarea în comunități religioase și în unitățile aflate în subordinea acestora este admisă și atunci când apartenența la o anumită religie reprezintă o cerință profesională justificată, ținând seama de identitatea acestei comunități religioase, în raport cu dreptul său la autodeterminare?

3) În cazul unui răspuns negativ la prima întrebare, în plus:

Ce cerințe legate de natura acestei activități sau de contextul în care este exercitată trebuie stabilite drept cerințe profesionale esențiale, legitime și justificate în privința eticii organizației, conform articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78/CE?”

28. Reclamanta, pârâta, guvernul german și Irlanda, precum și Comisia Europeană au prezentat Curții observații scrise. Toate părțile, cu excepția Irlandei, au participat la ședința care a avut loc la 18 iulie 2017.

IV. Decizia de trimitere

29. În procedura principală nu s-a contestat faptul că, prin dispozițiile relevante ale AGG, Germania și-a exercitat opțiunea prevăzută în prima teză a articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 fie de a „menține în legislația […] națională în vigoare la data adoptării [Directivei 2000/78]”, fie de a „ prevedea într-o legislație viitoare, care preia practicile naționale” existente la aceeași dată, dispoziții în ceea ce privește cerințe profesionale „esențiale, legitime și justificate”[10]. Potrivit deciziei de trimitere, reclamanta susține că luarea în considerare a apartenenței religioase la selectarea candidaților pentru postul în discuție – fiind clar din anunț că asta s-a întâmplat – nu este compatibilă cu interdicția de discriminare prevăzută la articolul 7 alineatul 1 din AGG, cel puțin atunci când este interpretată în conformitate cu dreptul Uniunii. Articolul 9 alineatul 1 din AGG nu putea justifica discriminarea care a avut loc. De asemenea, era evident că pârâta nu a făcut în mod consecvent din apartenența la o confesiune o cerință a tuturor posturilor vacante și că postul anunțat a fost finanțat printre altele din fonduri ale unor terți fără legătură cu biserica.

30. Pârâta consideră că diferența de tratament pe motive religioase în cauză este justificată în temeiul articolului 9 alineatul 1 din AGG. Normele care reglementează Biserica Protestantă din Germania prevăd că apartenența la o biserică creștină este o cerință esențială pentru crearea unei relații de muncă. Dreptul de a pune în aplicare o astfel de cerință face parte din dreptul de autodeterminare a bisericilor, protejat de legea constituțională germană, care decurge din articolul 140 din GG coroborat cu articolul 137 alineatul 3 din WRV. Acest lucru este compatibil cu legislația Uniunii, în special având în vedere articolul 17 TFUE. În plus, aderarea religioasă, în conformitate cu identitatea organizației pârâte, este o cerință profesională justificată datorită naturii activităților.

10 Deși AGG poartă 14 august 2006 ca dată a publicării, a se vedea BGBl, I, p. 1897, iar data intrării în vigoare a Directivei 2000/78 este 2 decembrie 2000, potrivit propunerii guvernului german de promulgare a AGG, aceasta reflectă practicile naționale existente la data intrării în vigoare a Directivei 2000/78. A se vedea Deutscher Bundestag Drucksache 16/1780, 8 iunie 2006, p. 35.

31. În ceea ce privește prima întrebare, din decizia de trimitere rezultă că voința expresă a legiuitorului german este transpunerea articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 astfel încât să se mențină dispozițiile și practicile legale existente; legiuitorul național a luat această decizie în raport cu jurisprudența Bundesverfassugsgericht (Curtea Constituțională Federală) și a făcut trimitere expresă la articolul 140 din GG coroborat cu articolul 137 alineatul 3 din WRV în ceea ce privește „privilegiul autodeterminării". Astfel, în temeiul dreptului german, controlul jurisdicțional în contextul articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 se limitează la controlul de plauzibilitate, pe baza concepției de identitate a unei religii, definită prin credință. Cu toate acestea, instanța de trimitere solicită să se stabilească dacă o astfel de interpretare a articolului 9 alineatul 1 din AGG este compatibilă cu dreptul Uniunii.

32. În ceea ce privește a doua întrebare, instanța de trimitere arată că jurisprudența constantă a Curții impune să se analizeze dacă interdicția discriminării pe bază de religie este un drept subiectiv care impune neaplicarea unor dispoziții contradictorii ale statului membru, chiar și în litigiile dintre două părți private [11]. Cu toate acestea, nu s-a stabilit încă dacă acest lucru se aplică atunci când un angajator se bazează pe dreptul primar al Uniunii, cum ar fi articolul 17 TFUE, pentru a justifica dezavantajele bazate pe religie.

33. În ceea ce privește a treia întrebare, se solicită clarificarea modului în care criteriile stabilite în jurisprudența Curții Europene a Drepturilor Omului cu privire la ceea ce decizia de trimitere numește conflicte de loialitate referitoare la confesiunea religioasă în raporturile de muncă stabilite ar putea avea legătură cu interpretarea articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78. Aceste criterii includ în special natura postului vizat [12], proximitatea activității în cauză de misiunea proclamată [13] și protecția drepturilor terților, de exemplu interesul unei universități catolice ca predarea să fie caracterizată de convingeri catolice [14]. Curtea Europeană a Drepturilor Omului întreprinde și un exercițiu de ponderare a drepturilor și intereselor concurente [15].

V. Analiză

A. Prezentare generală

34. Vom începe analiza prin abordarea a trei chestiuni preliminare.

35. În primul rând, vom examina dacă răspunsul la întrebările adresate necesită o reflecție asupra aspectului dacă pârâta desfășura sau nu desfășura „activități economice" atunci când a publicat anunțul de angajare a unor membri ai bisericilor creștine identificate pentru a pregăti raportul privind discriminarea rasială și pentru a o reprezenta cu titlu profesional și în cele din urmă a selectat o astfel de persoană.

11 A se vedea Hotărârea din 19 aprilie 2016, DI (C-441/14, EU:C:2016:278, punctul 36 și jurisprudența citată), și Hotărârea din 19 ianuarie 2010, Kücükdeveci (C-555/07, EU:C:2010:21, punctul 51).

12 Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 12 iunie 2014, Fernández Martínez împotriva Spaniei, CE: CEDO:2014:0612JUD005603007, punctul 131, 23 septembrie 2010, Obst împotriva Germaniei, CE:ECHR:2010:0923JUD000042503, punctele 48-51, și 23 septembrie 2010, Schüth împotriva Germaniei, CE:ECHR:2010:0923JUD000162003, punctul 69.

13 Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 23 septembrie 2010 Schüth împotriva Germaniei, CE: CEDO:2010:0923JUD000162003, punctul 69. A se vedea și credibilitatea bisericii atât în ochii publicului, cât și în cei ai propriilor săi fideli, Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 3 februarie 2011, Siebenhaar împotriva Germaniei, CE:ECHR:2011:0203JUD001813602, punctul 46, și dacă poziția în cauză era una importantă, Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 23 septembrie 2010, Obst împotriva Germaniei, CE:ECHR:2010:0923JUD000042503, punctul 51.

14 Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 20 octombrie 2009, Lombardi Vallauri împotriva Italiei, CE:ECHR:2009:1020JUD003912805, punctul 41.

15 Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 23 septembrie 2010, Schüth împotriva Germaniei, CE:ECHR:2010: 0923JUD000162003, punctul 69.

36. În al doilea rând, vom detalia motivele pentru care articolul 52 alineatul (3) și articolul 53 din cartă sunt esențiale pentru soluționarea problemelor juridice apărute în procedura principală. Articolul 52 alineatul (3) din cartă prevede că, în măsura în care drepturile cuprinse în cartă corespund drepturilor garantate de CEDO, semnificația și domeniul de aplicare al acestor drepturi sunt identice. Articolul 52 alineatul (3) adaugă că această dispoziție „nu împiedică protecția mai extinsă oferită de dreptul Uniunii". Partea din articolul 53 care este de primă importanță se referă la afirmația, astfel cum a fost interpretată de Curte în Hotărârea din cauza Melloni [16], că nimic din „ prezenta cartă nu poate fi interpretat ca restrângând sau aducând atingere drepturilor omului și libertăților fundamentale recunoscute, în domeniile de aplicare corespunzătoare, de dreptul Uniunii și […] prin Constituțiile statelor membre".

37. În al treilea rând, vom detalia inconsecvențele din materialul care a fost prezentat Curții cu privire la conținutul precis al dreptului german, așa cum este elaborat în jurisprudența Bundesverfassungsgericht (Curtea Constituțională Federală), în ceea ce privește limitele controlului jurisdicțional al organizațiilor religioase care invocă privilegiul ecleziastic al autodeterminării în contextul dreptului muncii.

38. Apoi vom răspunde la întrebările adresate. Vom răspunde mai întâi la prima și la a treia întrebare, întrucât acestea solicită în esență o interpretare a articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 în lumina dreptului primar al Uniunii, inclusiv a articolului 17 TFUE, și a jurisprudenței pertinente a Curții și a Curții Europene a Drepturilor Omului.

39. Pentru a răspunde la prima întrebare, vom analiza dacă trimiterea de la articolul 17 TFUE la „statutul" organizațiilor religioase în conformitate cu legislația statului membru, combinată cu aluzia la dispozițiile și principiile constituționale ale statului membru, făcută la articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 [17], sunt suficiente pentru a crea o trimitere la dreptul statelor membre, iar în cauza principală la dreptul german, în ceea ce privește amploarea și intensitatea controlului jurisdicțional atunci când un angajat sau un potențial angajat [18] contestă folosirea de către o organizație religioasă a prevederilor articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 pentru a justifica un tratament inegal în ceea ce privește religia sau convingerea în raporturile de muncă.

40. Vom examina analiza pregătită în răspunsul la prima întrebare, identificând „cerințele", așa cum am menționat în a treia întrebare (pe care preferăm să le numim „factori" relevanți pentru analiză) în ceea ce privește natura activităților sau contextul în care sunt exercitate, ca cerințe profesionale esențiale, legitime și justificate, având în vedere etica organizației, în conformitate cu articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78.

41. A doua întrebare, pe care o vom examina în final, se referă la consecințele care vor rezulta, în ceea ce privește căile de atac, dacă interpretarea dată dispozițiilor dreptului Uniunii relevante pentru soluționarea litigiului este incompatibilă cu textul dispozițiilor relevante din dreptul german, în măsura în care nu este posibilă interpretarea acestora în conformitate cu dreptul Uniunii.

16 Hotărârea din 26 februarie 2013 (C-399/11, EU:C:2013:107, punctul 59). A se vedea de asemenea Concluziile avocatului general Bot prezentate în cauza M.A.S și M.B. (C-42/17, EU:C:2017:564, punctele 157 și 158) (cauză pendinte).

17 Având în vedere că procedura principală se referă la convingerile reclamantei, iar nu la comportamentul acesteia, cerința de a avea „*o atitudine* de bună-credință și de loialitate față de etica organizației" (sublinierea noastră) prevăzută la articolul 4 alineatul (2) al doilea paragraf din Directiva 2000/78 nu este relevantă pentru procedura principală.

18 Articolul 3 din Directiva 2000/78 cuprinde printre altele atât încadrarea în muncă [articolul 3 alineatul (1) litera (a)], cât și concedierea [articolul 3 alineatul (1) litera (c)].

42. Această problemă apare deoarece dreptul fundamental, potrivit legislației Uniunii, de a nu fi discriminat pe baza convingerilor este exprimat în mod concret într-o directivă a Uniunii [19], iar cauza principală privește o situație orizontală în care directiva menționată este invocată de ambele părți una împotriva celeilalte; reclamanta este o persoană particulară, iar pârâta este o asociație de drept privat [20]. Reclamanta se întemeiază pe articolele 1 și 2 din Directiva 2000/78 împotriva pârâtei, iar pârâta se întemeiază pe articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 împotriva reclamantei. Cu toate acestea, Curtea a statuat în mod consecvent că o directivă nu poate, în sine, să impună o obligație unei persoane fizice și nu poate fi invocată ca atare împotriva unei persoane [21].

43. Obligația instanțelor statelor membre de a interpreta legislația statelor membre compatibilă cu legislația Uniunii are și alte limite. Astfel, obligația unei instanțe naționale de a se referi la dreptul Uniunii atunci când interpretează și aplică normele relevante ale dreptului intern este limitată de principiile generale de drept și nu poate servi drept bază pentru o interpretare a dreptului național *contra legem* [22].

44. În consecință, această manifestare a interzicerii clasice a efectului orizontal direct al directivelor vine în contradicție cu o altă regulă elaborată în jurisprudența Curții. Cu alte cuvinte, deși dreptul fundamental de a nu fi discriminat pe baza vârstei a fost exprimat în mod specific într-o directivă a Uniunii, el are totuși un efect direct orizontal în măsura în care *toate* prevederile naționale incompatibile cu acesta urmează să fie înlăturate, chiar prevederi *contra legem*, și chiar în litigiile în care o persoană privată se opune altei persoane private [23].

45. În consecință, prin intermediul celei de a doua întrebări, instanța de trimitere dorește să afle dacă interzicerea discriminării pe motive de religie și convingeri aparține aceluiași cadru de drept precum interzicerea discriminării pe motive de vârstă, astfel încât instanța de trimitere națională are obligația de a înlătura *toate* măsurile naționale incompatibile cu dreptul Uniunii [în particular cu articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78], în pofida naturii orizontale a litigiului pe care îl are în fața sa [24]. Pe de altă parte, din decizia de trimitere, dacă nu chiar din textul celei de a doua întrebări, rezultă în mod clar că instanța de trimitere solicită de asemenea să se stabilească dacă articolul 17 TFUE este în vreun fel relevant în acest context.

19 Hotărârea din 19 aprilie 2016 DI (C-441/14, EU:C:2016:278, punctul 35). Având în vedere că normele privind aplicarea directivelor în legislația statelor membre sunt irelevante atunci când un drept fundamental aplicat orizontal este reflectat într-un articol al tratatului, poziția legală este mai simplă. A se vedea de exemplu Hotărârea din 12 decembrie 1974, Walrave și Koch (36/74, EU:C:1974:140), Hotărârea din 15 iunie 1978, Defrenne (149/77, EU:C:1978:130), și Hotărârea din 6 iunie 2000, Angonese (C-281/98, EU:C:2000:296). A se vedea în general Tridimas, T., „Horizontal effect of general principles: bold rulings and fine distinctions" în Bernitz, U., Groussot, X., și Schulyok, F., *General Principles of EU Law and European Private Law*, Wolters Kluwer, 2013 p. 213.

20 Nimic din dosar nu sugerează că pârâta a fost însărcinată să îndeplinească o misiune de interes public și că i s-au acordat, în acest scop, puteri speciale de către guvernul german sau că pârâta este o persoană juridică de drept public, caz în care ar fi „asimilată statului" și supusă doctrinei efectului direct în raport cu Directiva 2000/78. A se vedea Hotărârea din 10 octombrie 2017, Farrell (C-413/15, EU:C:2017:745, punctul 34).

21 A se vedea cel mai recent Hotărârea Farrell, *ibidem*, punctul 31 și jurisprudența citată. A se vedea de asemenea în special Hotărârea din 24 ianuarie 2012, Dominguez (C-282/10, EU:C:2012:33, punctul 37), și Hotărârea din 15 ianuarie 2014, Association de médiation sociale (C-176/12, EU:C:2014:2, punctul 36), Hotărârea din 19 ianuarie 2010, Kücükdeveci (C-555/07, EU:C:2010:21, punctul 46), și Hotărârea din 5 octombrie 2004, Pfeiffer și alții (C-397/01-C-403/01, EU:C:2004:584, punctul 108).

22 Hotărârea din 19 aprilie 2016, DI (C-441/14, EU:C:2016:278, punctul 32 și jurisprudența citată). Conform Concluziilor avocatului general Sharpston prezentate în cauza Farrell (C-413/15, EU:C:2017:492) la punctul 150, în care avocatul general solicită Curții să reanalizeze și să revizuiască justificările prezentate în Hotărârea din 14 iulie 1994, Faccini Dori (C-91/92, EU:C:1994:292) pentru respingerea efectului direct orizontal al directivelor.

23 Pentru o discuție aprofundată a limitelor efectelor orizontale ale directivelor, a se vedea Concluziile avocatului general Bot prezentate în cauza DI (C-441/14, EU:C:2015:776).

24 La punctul 62 din Concluziile avocatului general Sharpston prezentate în cauza Bougnaoui și ADDH (C-188/15, EU:C:2016:553), se sugerează că principiul nediscriminării pe bază de religie, precum interzicerea discriminării pe motive de vârstă, este un principiu general cărui i s-a dat expresie în Directiva 2000/78. La punctele 144-146 din Concluziile avocatului general Kokott prezentate în cauza CHEZ Razpredelenie Bulgaria (C-83/14, EU:C:2015:170), în special la punctele 144-146, se susține că principiul nediscriminării pe bază de origine etnică și rasă, care este exprimat în mod expres în Directiva 2000/43/CE a Consiliului din 29 iunie 2000 de punere în aplicare a principiului egalității de tratament între persoane, indiferent de originea rasială sau etnică (JO 2000, L 180, p. 22, Ediție specială, 20/vol. 1, p. 19), are același statut, cel puțin în raporturile juridice care „se caracterizează printr-un dezechilibru structural între părți".

B. Observații introductive

1. Activitățile organizațiilor religioase și domeniul de aplicare al dreptului Uniunii

46. Religia nu a avut niciun loc în vreunul dintre cele trei tratate care întemeiază Comunitatea Economică Europeană, Comunitatea Europeană a Cărbunelui și Oțelului sau Comunitatea Europeană a Energiei Atomice. Mai mult decât atât, din cauza obiectivelor – ce pot părea acum modeste – ale Tratatului de la Roma, creat în esență în scopul realizării integrării economice [25], jurisprudența timpurie a Curții a determinat circumstanțele în care participarea la o comunitate bazată pe religie sau o altă formă de filosofie a intrat în domeniul de aplicare a dreptului comunitar exclusiv pe bază economică.

47. În Hotărârea Steymann din 1988, Curtea a constatat că domeniul de aplicare al legislației CEE încorporează participarea la o comunitate bazată pe religie sau o altă formă de filosofie, în măsura în care această participare poate fi considerată o activitate economică în sensul articolului 2 din tratat" [26], avocatul general Slynn observând în Concluziile prezentate în cauza Humbel și Edel în același an că ordinele religioase „angajează oameni și plătesc pentru căldură și lumină" și că „pot de asemenea taxa anumite servicii". Cu toate acestea, avocatul general Slynn a subliniat că „adevăratul test este dacă serviciile sunt furnizate ca parte a unei activități economice" [27].

48. Cu toate acestea, dependența de integrarea economică pentru a motiva competența Uniunii s-a diminuat în urma modificărilor ulterioare ale tratatului [28], astfel încât chestiunea dacă o organizație religioasă este sau nu implicată într-o „activitate economică" nu va fi întotdeauna pertinentă pentru a trânșa pe fond dreptul Uniunii în cauză. De exemplu, astfel de organizații s-au luptat împotriva restricțiilor privind libera circulație care le afectează interesele pe care statele membre au căutat să le justifice pe baza politicii publice [29], exercițiu care poate implica luarea în considerare a politicilor „de natură morală și filosofică" [30]. În conformitate cu actualul cadru constituțional al Uniunii Europene, atât organizațiile religioase [31], cât și persoanele fizice [32] pot solicita protecția acordată de articolul 10 din cartă pentru a contesta dreptul lor la libertatea religioasă în ceea ce privește actele instituțiilor, organelor, oficiilor și agențiilor Uniunii [33] și cele ale statelor membre atunci când pun în aplicare dreptul Uniunii [34], indiferent dacă aceste măsuri au sau nu au ca scop reglementarea activităților economice. Același lucru este valabil și pentru litigiile de natură orizontală, precum cel din procedura principală, care implică interpretarea dreptului din statul membru în conformitate cu o directivă, în măsura în care acest lucru este posibil [35].

25 A se vedea articolul 2 din Tratatul CEE. Această dispoziție a devenit articolul 2 CE și trebuie comparată cu lista competențelor care se regăsește acum la articolul 3 TUE, care „se concentrează pe obiective neeconomice într-o măsură mult mai mare decât Tratatul CE". A se vedea Lenaerts, K., și van Nuffel, P., *European Union Law*, Sweet and Maxwell, 2011, p. 107.

26 Hotărârea din 5 octombrie 1988, Steymann (196/87, EU:C:1988:475, punctul 9). A se vedea de asemenea Hotărârea din 23 octombrie 1986, van Roosmalen (300/84, EU:C:1986:402).

27 Humbel și Edel (263/86, EU:C:1988:151, la p. 5379). Aceeași abordare se aplică în cazul participărilor sportive și referitor la unitățile de învățământ. A se vedea recent Concluziile avocatului general Kokott prezentate în cauza Congregación de Escuelas Pías Provincia Betania (C-74/16, EU:C:2017:135, punctul 32 și jurisprudența citată).

28 Pentru explicații, a se vedea de exemplu Konstadinides, T, *Division of Powers in European Union Law*, Wolters Kluwer, 2009, în special capitolul 1, și la p. 12. Lenaerts și Nuffel, *op. cit.*, p. 106-111.

29 De exemplu, Hotărârea din 14 martie 2000, Église de scientologie (C-54/99, EU:C:2000:124). Pentru critica lipsei de discuție a libertății religioase în acest caz, a se vedea McCrea, *op. cit.*, p. 188-190. A se vedea de asemenea Hotărârea din 4 decembrie 1974, Van Duyn (41/74, EU:C:1974:133).

30 Concluziile avocatului general Van Gerven prezentate în cauza Society for the Protection of Unborn Children Ireland (C-159/90, EU:C:1991:249, punctul 26). De exemplu, Hotărârea din 24 martie 1994, Schindler (C-275/92, EU:C:1994:119, punctul 60).

31 Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen și alții (C-426/16) (cauză pendinte).

32 Hotărârile din 14 martie 2017, Bougnaoui și ADDH (C-188/15, EU:C:2017:204) și G4S Secure Solutions (C-157/15, EU:C:2017:203). A se vedea și cauza IR (C-68/17) (cauză pendinte).

33 De exemplu, Hotărârea din 27 octombrie 1976, Prais/Consiliul (130/75, EU:C:1976:142).

34 Hotărârea din 26 februarie 2013, Åkerberg Fransson (C-617/10, EU:C:2013:105), și Hotărârea din 16 mai 2017, Berlioz Investment Fund (C-682/15, EU:C:2017:373, punctul 50).

35 Stabilită în Hotărârea din 13 noiembrie 1990, Marleasing (C-106/89, EU:C:1990:395). A se vedea punctele 42-44 de mai sus.

49. În consecință, în pofida argumentelor prezentate de reprezentantul Comisiei în ședință, ne-am exprimat opinia potrivit căreia este lipsită de relevanță, în cadrul întrebărilor preliminare formulate în procedura principală, chestiunea dacă pârâta a exercitat sau nu a exercitat o activitate economică atunci când a publicat anunțul de angajare a unei persoane pentru pregătirea raportului privind discriminarea rasială adresat numai potențialilor candidați care aparțineau unei categorii determinate de confesiuni creștine și a selectat un candidat din aceste categorii.

50. Abordarea susținută de Comisie ar putea, într-adevăr, să conducă la o diminuare nejustificată a domeniului de aplicare *ratione materiae* al articolului 17 TFUE în ceea ce privește recunoașterea statutului bisericilor, al asociațiilor sau comunităților religioase și al organizațiilor filosofice și neconfesionale în temeiul dreptului național doar atunci când acestea desfășoară activități economice. Ar putea diminua de asemenea domeniul de aplicare *ratione materiae* al dreptului Uniunii în privința acestor organizații într-o manieră incompatibilă cu paradigma modernă a competențelor Uniunii, astfel cum este prevăzută în Tratatele UE și FUE.

51. De exemplu, ar trebui o organizație religioasă care construiește un centru de cult de mari dimensiuni să fie exceptată de la cerințele Directivei 2011/92/UE a Parlamentului European și a Consiliului din 13 decembrie 2011 privind evaluarea efectelor anumitor proiecte publice și private asupra mediului [36] doar pentru că respectiva construcție nu va avea scop comercial, ci va fi folosită exclusiv pentru rugăciune, astfel încât organizația religioasă în cauză nu ar putea fi privită ca fiind implicată în activități economice? La această întrebare trebuie în mod necesar să se răspundă negativ [37].

2. Reguli de aplicare a cartei și procedura principală

52. Carta se va aplica în procedura principală conform următoarelor reguli.

53. În primul rând, potrivit jurisprudenței constante a Curții, normele dreptului derivat al Uniunii trebuie interpretate și aplicate în conformitate cu drepturile fundamentale [38]. De asemenea, Curtea a statuat că „dreptul garantat la articolul 10 alineatul (1) din cartă corespunde dreptului garantat la articolul 9 din CEDO și, în conformitate cu articolul 52 alineatul (3) din cartă, are același înțeles și domeniu de aplicare” [39]. Articolul 52 alineatul (3) din cartă vizează asigurarea coerenței între drepturile cuprinse în cartă și drepturile corespondente garantate de CEDO, fără a aduce atingere autonomiei dreptului Uniunii și celei a Curții de Justiție a Uniunii Europene [40]. În consecință, dreptul comunităților religioase, precum pârâta, la existența autonomă este garantat până la „pragul minim de protecție” [41] stabilit în jurisprudența Curții Europene a Drepturilor Omului. Acest *forum externum* al libertății religioase trebuie să fie luat în considerare în interpretarea articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 și a articolului 17 TFUE.

36 JO 2012, L 26, p. 1.

37 Aici se poate face distincție între procedura principală și problema analizată de Curte în Hotărârea din 27 iunie 2017, Congregación de Escuelas Pías Provincia Betania (C-74/16, EU:C:2017:496). În acea cauză, faptul că organizația religioasă reclamantă era sau nu era implicată în „activități economice” era esențial pentru a stabili dacă o scutire fiscală pe care o solicita guvernului spaniol a reprezentat ajutor de stat în sensul articolului 107 alineatul (1) TFUE, în temeiul jurisprudenței Curții în acest domeniu. A se vedea Concluziile avocatului general Kokott prezentate în cauza Congregación de Escuelas Pías Provincia Betania (C-74/16, EU:C:2017:135, punctele 36-60).

38 Hotărârea din 10 august 2017, Tupikas (C-270/17 PPU, EU:C:2017:628, punctul 60).

39 Hotărârile din 14 martie 2017, Bougnaoui și ADDH (C-188/15, EU:C:2017:204, punctul 29) și G4S Secure Solutions (C-157/15, EU:C:2017:203, punctul 27). A se vedea de asemenea Explicațiile la articolul 10 din cartă (JO 2007, C 303, p. 17).

40 Hotărârea din 28 iulie 2016, JZ (C-294/16 PPU, EU:C:2016:610, punctul 50 și jurisprudența citată). A se vedea de asemenea articolul 6 alineatul (1) TUE.

41 Hotărârea din 15 martie 2017, Al Chodor (C-528/15, EU:C:2017:213, punctul 37).

54. În al doilea rând, în același timp, având în vedere că articolul 9 din CEDO garantează și *forum internum* de libertate a religiei și a convingerilor [42], care include libertatea de a nu face parte dintr-o religie [43], trebuie să se țină seama de interpretarea articolului 1 și a articolului 2 din Directiva 2000/78, având în vedere jurisprudența Curții Europene a Drepturilor Omului care este relevantă sub acest aspect al articolului 9 din CEDO, pentru a determina dacă, potrivit dreptului Uniunii, reclamanta a suferit o discriminare nelegală sau mai degrabă fost supusă unui tratament inegal justificat [44]. Atât reclamanta, cât și pârâta au, desigur, dreptul la o cale de atac efectivă pentru a-și exercita drepturile respective în temeiul articolului 47 din cartă [45].

55. Aceasta ne conduce la al treilea mod în care carta este relevantă pentru procedura principală. Atât din jurisprudența Curții, cât și din cea a Curții Europene a Drepturilor Omului rezultă că, în caz de coliziune sau de concurență între drepturi, este esențial ca instanțele să efectueze un exercițiu de ponderare între interesele concurente aflate în joc [46]. Aceeași abordare trebuie în mod necesar să fie aplicată în soluționarea litigiului din procedura principală, în care nu există un conflict direct între o persoană și stat asupra protecției drepturilor fundamentale, dar în care acesta din urmă este protector al drepturilor aflate în conflict [47].

56. Astfel, articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 ar putea fi considerat drept manifestare legislativă în cadrul Uniunii a dreptului reclamantei la autonomie și la autodeterminare protejat în temeiul articolelor 9 și 11 din CEDO, cu mențiunea că fraza „având în vedere etica organizațiilor” este elementul esențial al articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78, care trebuie interpretat în lumina jurisprudenței relevante a Curții Europene a Drepturilor Omului. Articolele 1 și 2 din Directiva 2000/78 reprezintă manifestarea legislativă a dreptului reclamantei de a nu fi discriminată pe motive de religie sau convingeri, protejat de articolele 9 și 14 din CEDO în coroborare cu articolul 2 alineatul (5) din Directiva 2000/78 și mandatul acesteia din urmă pentru statele membre de a menține măsurile necesare printre altele pentru „protecția drepturilor și libertăților semenilor”, pe care instanțele trebuie să le ia atunci când se confruntă cu o concurență între drepturi [48].

42 Hotărârea din 14 martie 2017, G4S Secure Solutions (C-157/15, EU:C:2017:203, punctul 28).

43 A se vedea de exemplu Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 6 aprilie 2017, Klein și alții împotriva Germaniei, CE:ECHR:2017:0406JUD001013811, punctul 77 și jurisprudența citată. O cerere de trimitere a acestei cauze Marii Camere este pendinte.

44 A se vedea Concluziile avocatului general Kokott prezentate în cauza G4S Secure Solutions (C-157/15, EU:C:2016:382, punctul 25). Abordarea Curții Europene a Drepturilor Omului față de limitările justificate în temeiul articolului 9 paragraful 2 din CEDO presupune stabilirea aspectului dacă măsura contestată este „necesară într-o societate democratică”. În acest sens, Curtea Europeană a Drepturilor Omului va stabili dacă motivele invocate pentru a justifica diferența de tratament pe bază de religie sau convingeri sunt relevante, suficiente și proporționale cu scopul legitim urmărit, acesta din urmă implicând un exercițiu de cântărire a drepturilor și intereselor altora împotriva comportamentului contestat. A se vedea punctul 47 din Concluziile avocatului general Sharpston prezentate în cauza Bougnaoui și ADDH (C-188/15, EU:C:2016:553), citând Hotărârea Curții Europene a Drepturilor Omului din 15 februarie 2001, Dahlab împotriva Elveției, CE:ECHR:2001:0215DEC004239398.

45 A se vedea de asemenea articolul 19 alineatul (2) TUE. Conform Explicațiilor cu privire la cartă (JO 2007, C 303, p. 17), articolul 47 primul paragraf din cartă se bazează pe articolul 13 din CEDO, deși, în conformitate cu legislația Uniunii, protecția acordată este mai extinsă. Articolul 47 al doilea paragraf corespunde articolului 6 alineatul (1) din CEDO. Pentru analize detaliate și recente, vezi Concluziile avocatului general Wathelet prezentate în cauza Berlioz Investment Fund (C-682/15, EU:C:2017:2) și Prechal, S., „ The Court of Justice and Effective Judicial Protection: What has the Charter Changed?” în Paulussen, C., Takács, T., Lazic, V., și Van Rompuy, B. (ed.), *Fundamental Rights in International and European Law: Public and Private Law Perspective*, Springer, Berlin, 2016, p. 143. Curtea a afirmat recent că caracteristicile căilor de atac prevăzute într-o directivă „trebuie […] să fie stabilite în conformitate cu articolul 47 din cartă”. A se vedea Hotărârea din 27 septembrie 2017, Puškár (C-73/16, EU:C:2017:725, punctul 60 și jurisprudența citată). A se vedea de asemenea Hotărârea Curții Europene a Drepturilor Omului din 20 octombrie 2009, Lombardi Vallauri împotriva Italiei, CE:ECHR:2009:1020JUD003912805, punctele 66-72.

46 O analiză care a determinat ponderarea drepturilor concurente a fost deosebit de importantă în Hotărârea Curții din 14 martie 2017, G4S Secure Solutions (C-157/15, EU:C:2017:203). A se vedea de asemenea de exemplu Hotărârea din 14 octombrie 2004, Omega (C-36/02, EU:C:2004:614). În fața Curții Europene a Drepturilor Omului, a se vedea mai jos punctele 68-75.

47 Jellinek, G., *System der subjektiven őffentlichen Rechte*, Mohr Siebeck, 1905, p. 125.

48 A se vedea în special în această privință Hotărârea din 13 septembrie 2011, Prigge și alții (C-447/09, EU:C:2011:573, punctele 52-64).

57. În al patrulea rând, un alt element al articolului 52 alineatul (3) din cartă, alături de textul articolului 53 din cartă, este esențial pentru abordarea care trebuie aplicată întrebărilor care au apărut în procedura principală. Articolul 52 alineatul (3) prevede de asemenea că această dispoziție „nu împiedică protecția mai extinsă a dreptului Uniunii", în timp ce articolul 53, intitulat „Nivelul de protecție", prevede printre altele că nicio dispoziție din cartă „nu poate fi interpretată ca restrângând sau aducând atingere drepturilor omului și libertăților fundamentale recunoscute, în domeniile de aplicare corespunzătoare, de dreptul Uniunii și […] prin Constituțiile statelor membre" [49].

58. În ceea ce privește „protecția mai extinsă" pe care Uniunea o poate oferi în temeiul articolului 52 alineatul (3) din cartă, după cum se va vedea în secțiunea V(C) de mai jos în răspunsul la prima întrebare, trebuie să se acorde atenția cuvenită chestiunii dacă articolul 17 TFUE și articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 se referă sau nu se referă la situațiile în care Uniunea a ales să ofere o „protecție mai extinsă" decât cea furnizată în temeiul CEDO în ceea ce privește amploarea și intensitatea controlului jurisdicțional al deciziilor în care organizațiile religioase precum pârâta pretind să își exercite dreptul la autonomie și autodeterminare, în timp ce a treia întrebare necesită descrierea factorilor care trebuie aplicați de o instanță atunci când ponderează dreptul de a nu fi discriminat pe baza religiei sau convingerii, protejat prin articolele 1 și 2 din Directiva 2000/78 [50], și dreptul la autodeterminarea și autonomia organizațiilor religioase, recunoscut la articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78.

59. În ceea ce privește articolul 53 din cartă, Curtea a statuat în Hotărârea Melloni că această dispoziție trebuie interpretată în sensul că aplicarea normelor privind drepturile fundamentale care decurg din ordinea constituțională a unui stat membru este exclusă atunci când compromite „supremația, unitatea și caracterul efectiv ale dreptului Uniunii" pe teritoriul acelui stat [51].

60. Totuși, asta este ceea ce pârâta solicită instanței naționale de trimitere, astfel încât un efect de compromitere a interdicției discriminării pe motiv de convingeri, garantată de articolele 1 și 2 din Directiva 2000/78, precum și a normelor de control jurisdicțional formulate în mod amplu și clar în directiva menționată [52] ar apărea în mod necesar ca urmare a limitărilor impuse de legea constituțională germană, astfel cum este descrisă în decizia de trimitere, cu privire la intensitatea controlului jurisdicțional al justificărilor oferite de organizații precum pârâta pentru tratamentul inegal bazat pe religie sau convingeri în contextul raporturilor de muncă. Prin urmare, trebuie să se decidă dacă acest dispozitiv este compatibil cu legislația Uniunii prin efectele combinate ale articolului 17 TFUE și ale articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78.

3. Controlul jurisdicțional al raporturilor de muncă și al organizațiilor religioase în Germania

61. În cele din urmă, este important de reținut că acestei Curți i-au fost furnizate descrieri incoerente atât ale jurisprudenței Bundesverfassungsgericht (Curtea Constituțională Federală), cât și ale măsurii în care aceasta impune restricții asupra controlului jurisdicțional al organizațiilor religioase care acționează ca angajatori, cu scopul păstrării dreptului ecleziastic la autodeterminare în temeiul articolului 137 din WRV și în special al articolului 137 alineatul 3 prima teză.

49 A se vedea de asemenea articolul 52 alineatul (4) din cartă.

50 La punctele 60-67 din Concluziile prezentate în cauza Bougnaoui și ADDH (C-188/15, EU:C:2016:553), avocatul general Sharpston susține că libertatea de a nu fi supus unei discriminări directe pe motive de religie are o protecție mai extinsă în temeiul dreptului Uniunii decât în temeiul CEDO.

51 Hotărârea din 26 februarie 2013, Melloni (C-399/11, EU:C:2013:107, punctul 60). A se vedea de asemenea Concluziile avocatului general Bot prezentate în cauza M.A.S și M.B. (C-42/17, EU:C:2017:564, punctul 157) (cauză pendinte).

52 A se vedea capitolul II din Directiva 2000/78, intitulat „Căi de atac și de executare", care cuprinde printre altele articolul 9, privind apărarea drepturilor, și articolul 10, privind sarcina probei. De asemenea, sunt relevante două dispoziții cuprinse în capitolul IV, intitulat „Dispoziții finale", și anume articolul 16, privind conformitatea, și articolul 17, privind sancțiunile. A se vedea de asemenea considerentele (30)-(32) și (35) ale Directivei 2000/78. Curtea a statuat, în contextul Directivei 2000/78, că toate persoanele care se consideră lezate prin neaplicarea în raport cu ele a principiului egalității de tratament trebuie să poată „[să își valorifice drepturile] pe cale judiciară". A se vedea Hotărârea din 19 aprilie 2012, Meister (C-415/10, EU:C:2012:217, punctul 38).

62. Potrivit deciziei de trimitere, în contextul unei cereri de despăgubire bazate pe discriminare în cadrul unui proces de ocupare/procedură de selecție pentru post, controlul de plauzibilitate înseamnă că standardul stabilit de biserica însăși nu poate fi verificat, ci aplicat ca atare în măsura în care angajatorul ecleziastic poate să susțină în mod plauzibil că apartenența la o anumită confesiune este expresia identității ecleziastice astfel cum este definită de credința sa.

63. Cu toate acestea, în ședință, reprezentantul Germaniei a subliniat că Bundesverfassungsgericht (Curtea Constituțională Federală) nu a scutit angajatorii ecleziastici de niciun fel de control jurisdicțional și a contestat, în această privință, analiza cuprinsă în decizia de trimitere [53]. Reprezentantul Germaniei a susținut că Curtea Constituțională a realizat de fapt o examinare în două etape a conflictelor de tipul celui care a apărut în cauza principală [54].

64. Reprezentantul Germaniei a susținut că punctul de plecare este acela că angajatorii ecleziastici pot decide singuri ce activități necesită aderarea la religia în cauză pentru recrutarea forței de muncă, iar controlul de plauzibilitate intervine în acest caz în prima etapă. Aici, instanțele germane de dreptul muncii pot evalua clasificarea decisă de angajatorul ecleziastic, deși exclude chestiuni doctrinare, cum ar fi interpretarea sfintelor scripturi. Apoi, în cea de a doua etapă, instanțele de dreptul muncii pot face o evaluare globală, punând în balanță interesele Bisericii și libertatea lor religioasă cu orice alte drepturi fundamentale concurente ale angajatului [55].

65. Nu este de competența Curții să interpreteze dispozițiile relevante ale dreptului statelor membre în cadrul deciziilor de trimitere [56]. Curtea este constrânsă de împărțirea competenței între instanțele Uniunii și instanțele naționale, de contextul faptic și legislativ, astfel cum este descris în decizia de trimitere, în care sunt stabilite întrebările care îi sunt adresate [57]. Odată ce Curtea a interpretat articolul 17 TFUE și articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78, astfel cum i s-a cerut prin prima și prin a treia întrebare, atunci instanța de trimitere trebuie să stabilească dacă articolul 137 din WRV și articolul 9 alineatul (1) din AGG pot fi interpretate în conformitate cu legislația Uniunii și, dacă acest lucru nu este posibil, să aplice răspunsul Curții la a doua întrebare.

C. Prima întrebare

66. Prin intermediul primei întrebări, instanța de trimitere solicită să se stabilească dacă această dispoziție trebuie interpretată în sensul că un angajator, precum pârâta din procedura principală sau Biserica în numele său, poate decide în mod autonom dacă apartenența unui candidat la o anumită religie, din cauza natura activităților sau a contextului în care acestea se desfășoară, constituie o cerință ocupațională esențială, legitimă și justificată, având în vedere etica pârâtei.

67. Se va analiza mai întâi jurisprudența Curții Europene a Drepturilor Omului care este relevantă în privința limitării controlului jurisdicțional atunci când există o concurență între dreptul organizațiilor religioase la autonomie, așa cum este protejat prin articolele 9 și 11 din CEDO, și un alt drept garantat în egală măsură de CEDO, cum ar fi dreptul la respectarea vieții private prevăzut la

53 Hotărârea Bundesverfassungsgericht (Curtea Constituțională Federală) din 22 octombrie 2014, 2 BvR 661/12, în special la punctul 125, a fost menționată ca fiind pertinentă în această privință.

54 Un proces de control jurisdicțional în două etape este menționat în decizia de trimitere ca o formă de control jurisdicțional care a fost elaborată de Bundesverfassungsgericht (Curtea Constituțională Federală) în contextul concedierilor și al discriminării pe bază de religie și credință, însă aceasta nu a decis încă dacă aceste reguli se aplică și procedurii de recrutare.

55 Un exercițiu de ponderare este evident și în Hotărârea Curții Europene a Drepturilor Omului din 3 februarie 2011, Siebenhaar împotriva Germaniei, CE:ECHR:2011:0203JUD001813602, a se vedea în special punctele 42-46, și în Hotărârea Curții Europene a Drepturilor Omului din 23 septembrie 2010, Obst împotriva Germaniei, CE:ECHR:2010:0923JUD000042503. Argumentele prezentate de Robbers, *op. cit.*, la p. 136, sunt în concordanță cu cele prezentate de reprezentantul Germaniei în ședință; Robbers citează BVerfG, 25 martie 1980, BVerfGE 53, 366, 400 și următoarele; BVerfG, 13 decembrie 1983, BVerfGE 66, 1, 22; BVerfG, 4 iunie 1985, BVerfGE 70, 138, 167; BVerfG, 14 mai 1986, BVerfGE 72, 278, 289. A se vedea de asemenea Freiherr von Campenhausen, A., și de Wall, H., *Staatskirchenrecht* (ediția a patra, München, C.-H. Beck, 2006), p. 107-111.

56 Hotărârea din 13 iunie 2013, Kostov (C-62/12, EU:C:2013:391, punctul 24).

57 *Ibidem*, punctul 25 și jurisprudența citată.

articolul 8. În continuare, va fi analizat articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78, pentru a stabili dacă acesta oferă o protecție mai extinsă a dreptului organizației religioase la autonomie și autodeterminare, în sensul articolului 52 alineatul (3), în ceea ce privește amploarea și intensitatea controlului jurisdicțional al organizațiilor religioase care se întemeiază pe acest drept în raporturile de muncă. În al treilea rând, articolul 17 TFUE va fi examinat în același scop.

1. Restricții privind controlul jurisdicțional al organizațiilor religioase care acționează în calitate de angajatori în conformitate cu jurisprudența Curții Europene a Drepturilor Omului

68. Opinăm că jurisprudența Curții Europene a Drepturilor Omului nu susține o limitare a controlului jurisdicțional în măsura descrisă în prima întrebare.

69. În hotărârile în care controlul jurisdicțional al unei presupuse încălcări a unui drept în temeiul CEDO a fost limitat în temeiul legii unei părți contractante din motive legate de autonomia organizațiilor religioase, printr-o dispoziție constituțională sau în alt mod, Curtea Europeană a Drepturilor Omului a confirmat că parametrii controlului jurisdicțional furnizați de un stat parte trebuie totuși să fie suficienți pentru a determina dacă alte drepturi protejate de CEDO au fost respectate. Exercițiul de ponderare aplicabil în această privință nu depinde de problema dacă litigiul privește încadrarea în muncă sau concedierea, la fel cum articolul 3 din Directiva 2000/78, care delimitează obiectul directivei, nu face o asemenea distincție.

70. De exemplu, Hotărârea Fernández Martínez împotriva Spaniei [58] se referea la afirmarea dreptului la respectarea vieții private și de familie, în temeiul articolului 8 din CEDO, de către un profesor de religie catolică care predase timp de șapte ani, angajat și plătit de o autoritate de stat din Spania, atunci când contractul său nu a fost reînnoit după ce a fost dat publicității statutul său de preot căsătorit. Într-un caz în care abordarea Tribunal Constitucional (Curtea Constituțională spaniolă) în fața controlului jurisdicțional atunci când dreptul fundamental al Bisericii Catolice la libertatea religioasă în dimensiunea ei colectivă sau comunitară se află în acest cadru, Curtea Europeană a Drepturilor Omului a statuat după cum urmează, într-un paragraf intitulat „Limitele autonomiei [organizațiilor religioase]”:

„o simplă afirmație făcută de o comunitate religioasă potrivit căreia există o amenințare reală sau potențială la adresa autonomiei sale nu este suficientă pentru a face ca orice amestec în dreptul membrilor săi la respectarea vieții private sau de familie să fie compatibil cu articolul 8 din convenție. În plus, comunitatea religioasă în cauză trebuie de asemenea să demonstreze, ținând cont de circumstanțele specifice ale cauzei, că riscul invocat este probabil și substanțial și că interferența cu dreptul la respectarea vieții private nu depășește ceea ce este necesar pentru a elimina acest risc și nu servește niciunui alt scop în afara exercitării autonomiei comunității religioase. Mai mult, nu trebuie nici să afecteze substanța dreptului la respectarea vieții private și de familie. *Instanțele naționale trebuie să se asigure că aceste condiții sunt îndeplinite, efectuând o examinare aprofundată a circumstanțelor cauzei și un exercițiu de ponderare temeinic între interesele concurente în cauză.*” [59]

58 Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 12 iunie 2014, CE:ECHR:2014:0612JUD005603007.

59 *Ibidem*, punctul 132 (sublinierea noastră) și jurisprudența citată.

71. Prin urmare, suntem de acord cu opinia că, în cazul în care o comunitate sau o organizație religioasă nu demonstrează în mod convingător că intervenția statului, care în cauza principală ar lua forma unei aplicări judiciare a dreptului Uniunii în privința egalității de tratament, reprezintă o amenințare reală pentru autonomia sa, ea nu poate cere statului să se abțină de la reglementarea, prin intermediul legii acestui stat, a activităților relevante ale acelei comunități. În acest sens, comunitățile religioase nu pot exista în afara jurisdicției statului [60].

72. Într-adevăr, în Hotărârea Schüth împotriva Germaniei [61], în care atât articolul 9 alineatul 1 din AGG, cât și articolul 137 din WRV erau pertinente pentru litigiul în speță, Curtea Europeană a Drepturilor Omului a constatat că Germania nu și-a respectat obligațiile pozitive în ceea ce privește dreptul la respectarea vieții private și de familie de la articolul 8 din CEDO față de un organist și maestru al Bisericii Parohiale Catolice Saint Lambertus din Essen, care a fost demis din funcția sa pentru că a avut o legătură extraconjugală din care a rezultat un copil. S-a constatat că Germania a încălcat articolul 8 din CEDO, din cauza calității controlului jurisdicțional exercitat de instanța națională de dreptul muncii.

73. În cauza Schüth, Curtea Drepturilor Omului a luat notă de laconismul raționamentului instanței naționale de apel în litigiile de dreptul muncii cu privire la concluziile care trebuie deduse din comportamentul reclamantului [62] și a considerat că interesele bisericii angajatoare nu au fost puse în balanță cu dreptul reclamantului la respectarea vieții private și de familie garantat de articolul 8 din CEDO [63].

74. Curtea Europeană a Drepturilor Omului a remarcat că instanța de apel pentru litigii de dreptul muncii nu a examinat problema proximității dintre activitatea reclamantului și misiunea de proclamare a bisericii, dar pare să fi reprodus punctul de vedere al bisericii angajatoare în această privință fără o verificare suplimentară. Curtea Europeană a Drepturilor Omului a concluzionat că, deși era adevărat că, potrivit convenției, un angajator a cărui etică se întemeiază pe religie sau pe o convingere filosofică poate impune angajaților săi anumite obligații de loialitate, o decizie de concediere pe baza unei încălcări a acestei îndatoriri nu poate fi supusă, pe baza dreptului de autonomie al angajatorului, doar unui control jurisdicțional limitat exercitat de instanța națională pentru litigii de dreptul muncii, fără a ține seama de natura postului respectiv și fără ponderarea corespunzătoare a intereselor în conformitate cu principiul proporționalității [64].

75. În consecință, a avut loc o încălcare a articolului 8 din CEDO pentru nerespectarea de către Germania a obligației sale pozitive menționate mai sus.

2. Articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78

(a) Observații introductive

76. Și în această privință am dori să facem două observații introductive.

60 Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 1 decembrie 2015, Károly Nagy împotriva Ungariei, CE:ECHR:2015:1201JUD005666509, punctul 15 din opinia comună divergentă a judecătorilor Sajó, Vučinić și Kūris. La 14 septembrie 2017, cererea în această cauză a fost declarată inadmisibilă de către Marea Cameră a Curții Europene a Drepturile Omului din motive de fapt care nu sunt relevante pentru procedura principală. A se vedea CE:ECHR:2017:0914JUD005666509.

61 Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 23 septembrie 2010, CE:ECHR:2010:0923JUD000162003.

62 *Ibidem*, punctul 66.

63 *Ibidem*, punctul 67.

64 *Ibidem*, punctul 69.

77. În primul rând, situația din procedura principală se referă la o discriminare directă pe baza convingerilor reclamantei sau a lipsei de credință confesională. Discriminarea directă apare atunci când o persoană este tratată mai puțin favorabil decât este, a fost sau ar fi tratată o altă persoană într-o situație comparabilă din cauza convingerii sale [65]. Astfel, discriminarea directă apare atunci când o măsură pretins discriminatorie este „asociată inseparabil cu motivul relevant al diferenței de tratament [66]”.

78. Prin urmare, spre deosebire de cazurile recente prin care Curții i s-a solicitat să evalueze o concurență orizontală între libertatea religioasă, în contextul discriminării indirecte, și un alt drept fundamental, în special libertatea de a desfășura o activitate economică [67], articolul 2 alineatul (2) litera (b) punctul (i) din Directiva 2000/78 nu este disponibil pârâtei ca justificare pentru tratamentul diferențiat. Potrivit acestei dispoziții, nu se va considera că se produce discriminarea indirectă în cazul în care dispoziția, criteriul sau practica este obiectiv justificată de un obiectiv legitim, iar mijloacele de realizare a acestui obiectiv sunt adecvate și necesare. Întrucât cauza principală privește o discriminare directă, singurele justificări disponibile pârâtei din procedura principală se regăsesc în Directiva 2000/78 în măsura în care aceasta le prevede [68]. Justificările pertinente în cauza principală sunt articolul 4 alineatul (2) și articolul 2 alineatul (5) din Directiva 2000/78 [69], astfel cum au fost interpretate în lumina dreptului primar al Uniunii, și în special articolul 17 TFUE și articolul 47 din cartă [70].

79. În al doilea rând, deși acceptăm argumentele reclamantei potrivit cărora articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78, precum și articolul 4 alineatul (1) și articolul 2 alineatul (5) din aceeași directivă reprezintă o derogare de la principiul nediscriminării care trebuie interpretată în mod strict [71], jurisprudența Curții privind interpretarea articolului 4 alineatul (1) din Directiva 2000/78 nu poate fi aplicată pentru interpretarea textului articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78. Aceasta din urmă este o regulă specială care a fost elaborată pentru a fi aplicată în situația specifică a circumstanțelor în care organizațiile religioase care intră în domeniul de aplicare al articolului 3 din Directiva 2000/78 pot exercita în mod legal tratamente inegale. Aceasta a condus la promulgarea unui alineat care nu seamănă prea mult cu articolul 4 alineatul (1) din Directiva 2000/78 și, prin urmare, la o jurisprudență care nu informează cu privire la interpretarea textului articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78.

80. De exemplu, articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 nu face nicio referire la „caracteristicile” legate de convingerile religioase, iar accentul pe „caracteristici” a fost esențial pentru interpretarea articolului 4 alineatul (1) din Directiva 2000/78 [72]. Articolul 4 alineatul (1) din Directiva 2000/78 se referă la „cerințe profesionale esențiale și justificate” și subordonează în mod expres limitarea

65 Articolul 2 alineatul (2) litera (a) coroborat cu articolul 1 din Directiva 2000/78.

66 Punctul 44 din Concluziile avocatului general Kokott prezentate în cauza G4S Secure Solutions (C-157/15, EU:C:2016:382) și jurisprudența citată la punctul 25 din aceste concluzii. În Hotărârea din 10 iulie 2008, Feryn (C-54/07, EU:C:2008:397), Curtea a constatat că se produce o discriminare directă în contextul unor declarații publice ale unui angajator în cadrul unei încadrări în muncă.

67 Hotărârile din 14 martie 2017, G4S Secure Solutions (C-157/15, EU:C:2017:203) și Bougnaoui și ADDH (C-188/15, EU:C:2017:204).

68 Concluziile avocatului general Sharpston prezentate în cauza Bougnaoui și ADDH (C-188/15, EU:C:2016:553, punctul 63). A se vedea de asemenea Hotărârea din 18 noiembrie 2010, Kleist (C-356/09, EU:C:2010:703, punctele 41 și 42)

69 Articolul 52 alineatul (1) din cartă nu este aplicabil în procedura principală întrucât ar avea ca efect extinderea posibilităților de justificare a unei discriminări directe bazate pe religie sau convingeri dincolo de cele admise de Directiva 2000/78 și mai precis de articolul 2 alineatul (5) și de articolul 4 alineatul (2). O astfel de soluție nu ar fi conformă articolului 53 din cartă, care afirmă că niciuna dintre dispozițiile cartei „nu poate fi interpretată ca restrângând sau aducând atingere drepturilor omului și libertăților fundamentale recunoscute […] de dreptul Uniunii”.

70 Prin urmare, nu este necesar să apreciem, astfel cum s-a arătat în observațiile scrise ale Irlandei, dacă articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 oferă justificarea aplicabilă atât discriminării directe, cât și indirecte, pe motive de religie și convingeri în ceea ce privește „activitățile profesionale ale […] [organizațiilor] […] a căror etică este bazată pe religie sau convingeri”.

71 A se vedea de exemplu Hotărârea din 13 septembrie 2011, Prigge și alții (C-447/09, EU:C:2011:573), punctul 72 în legătură cu articolul 4 alineatul (1) din Directiva 2000/78 și punctul 56 în legătură cu articolul 2 alineatul (5) din aceeași directivă, Hotărârea din 13 noiembrie 2014, Vital Pérez (C-416/13, EU:C:2014:2371), punctul 47 în legătură cu articolul 4 alineatul (1) din Directiva 2000/78. A se vedea în general Hotărârea din 11 ianuarie 2000, Kreil, (C-285/98, EU:C:2000:2, punctul 20 și jurisprudența citată), în sensul că derogările de la drepturile individuale prevăzute în directivele privind egalitatea de tratament sunt de strictă interpretare).

72 Astfel cum s-a subliniat la punctul 68 din Concluziile avocatului general Kokott prezentate în cauza GS4 Secure Solutions (C-157/15, EU:C:2016:382) și cauzele citate la nota de subsol 35 din concluziile menționate.

diferenței de tratament pentru motivele enumerate la articolul 1 din Directiva 2000/78 în raport cu obiectivele legitime și cu cerințele proporționale. Cu toate acestea, articolul 4 alineatul (2) se referă la „cerințe profesionale esențiale, legitime și justificate, ținând seama de etica organizațiilor", fără să se facă referire directă la principiul proporționalității [a se vedea în continuare secțiunea V(D)].

(b) Articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 poate susține restricțiile constituționale ale statului membru în materie de control jurisdicțional?

(1) Formulare

81. Recunoaștem că prima teză a articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 se referă la dreptul statelor membre în două privințe[73]. În primul rând, acesta se referă la menținerea legislației și la adoptarea unei legislații care încorporează practicile naționale existente la data adoptării Directivei 2000/78.

82. În timp ce acesta încorporează atât articolul 137 din WRV, cât și articolul 9 alineatul 1 din AGG, nu putem accepta că acest lucru înseamnă că jurisprudența Bundesverfassungsgericht (Curtea Constituțională Federală) care interpretează aceste măsuri este fixată la momentul adoptării Directivei 2000/78. O astfel de interpretare ar fi incompatibilă cu modul de redactare a articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78, limitat la *legislație* și cu obligația instanțelor din statele membre de a modifica, dacă este cazul, o jurisprudență consacrată, dacă aceasta se întemeiază pe o interpretare a dreptului național incompatibilă cu obiectivele unei directive[74].

83. În al doilea rând, a doua teză a articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 stipulează că diferența de tratament prevăzută de această dispoziție este pusă în aplicare ținând seama de dispozițiile și principiile constituționale ale statelor membre [a se vedea și articolul 52 alineatul (4) din cartă, referitor la tradițiile constituționale *comune statelor membre*)[75]. Cu toate acestea, formularea articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 nu reușește să susțină reducerea rolului instanțelor în controlul folosirii de către o organizație religioasă a articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78, în special în absența unei trimiteri exprese în această dispoziție la dreptul statului membru „pentru a stabili sensul și domeniul său de aplicare"[76]. Prin urmare, limitarea prevăzută la articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 trebuie să aibă un înțeles autonom care să ia în considerare contextul acestei dispoziții și obiectivul urmărit de Directiva 2000/78[77].

(2) Context și scop

84. În plus, articolul 2 alineatul (5) din Directiva 2000/78 indică faptul că instanțele au rolul de a exercita o ponderare care trebuie realizată ținând seama de faptul că obiectivul Directivei 2000/78, după cum se menționează în considerentul (37), este crearea în cadrul Uniunii a „condițiilor egale de concurență în ceea ce privește egalitatea în muncă și la angajare" și cu respectarea „statutului" organizațiilor religioase în conformitate cu legislația statelor membre, astfel cum este elaborat în considerentul (24) din Directiva 2000/78 și la articolul 17 TFUE [a se vedea mai jos în secțiunea V(C)(3)].

73 Cu privire la principiile de interpretare a măsurilor EU, a se vedea Concluziile noastre prezentate în cauza Pinckernelle (C-535/15, EU:C:2016:996, punctele 34-70).

74 Hotărârea din 19 aprilie 2016, DI (C-441/14, EU:C:2016:278, punctul 33 și jurisprudența citată).

75 Sublinierea noastră.

76 Hotărârea din 1 decembrie 2016, Daouidi (C-395/15, EU:C:2016:917, punctul 50).

77 *Ibidem.*

(3) Origini

85. În cele din urmă, nu am reușit să identificăm nimic în lucrările pregătitoare referitoare la articolul 4 alineatul (2) pentru a susține un rol al legii constituționale a statului membru la nivelul susținut de pârâtă. De exemplu, nu există nicio propunere specifică și cu atât mai puțin un acord pentru restrângerea oricărei dispoziții din Directiva 2000/78 care să vizeze asigurarea unei puneri în aplicare riguroase a măsurilor judiciare ale Directivei 2000/78[78] fără respectarea standardelor de control judiciar prevăzute de dreptul constituțional național[79]. Nu există niciun indiciu că normele importante privind sarcina probei conținute la articolul 10 din Directiva 2000/78 nu se aplică în cazul în care se pune problema aplicării articolului 4 alineatul (2) din aceeași directivă[80]. Nu există nicio sugestie privind adoptarea unor norme speciale de tipul celor care se aplică în temeiul articolului 15 din Directiva 2000/78 în ceea ce privește Irlanda de Nord și discriminarea pe motive de religie sau al articolului 6 din Directiva 2000/78 privind justificarea diferențelor de tratament pe motive de vârstă sau al articolului 3 alineatul (4) din Directiva 2000/78 și excluderea din domeniul de aplicare al Directivei 2000/78 a discriminării pe baza handicapului și a vârstei în raport cu forțele armate[81].

86. Cu toate acestea, suntem conștienți de faptul că, în cadrul procesului de redactare, articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 a făcut obiectul a numeroase amendamente[82], la fel ca neînțelegerile asupra textului articolului 17 TFUE care au avut loc în cursul convenției care a condus la adoptarea proiectul de Tratat de instituire a unei Constituții pentru Europa[83] [a se vedea partea V(C)(3) de mai jos]. Din acest motiv s-ar putea deduce că statele membre dispun de o largă marjă de apreciere în temeiul articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 în ceea ce privește activitățile care corespund cerințelor profesionale reale, legitime și justificate, datorită naturii activităților sau contextul în care acestea se desfășoară[84], însă întotdeauna sub rezerva interpretării conferite de Curte. Cu toate acestea, nu putem să deducem mai mult din aceste lucrări pregătitoare, care reflectă negocierile dificile ce au condus în final la adoptarea unui text de compromis, în parte din cauza dezacordurilor privind conținutul articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78[85].

78 A se vedea nota de subsol 52 de mai sus.

79 Nu a fost adoptată o propunere a Germaniei privind articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 cu referire la bisericile care beneficiază de o protecție specială în temeiul Constituției germane. A se vedea Consiliul Uniunii Europene, Rezultatele lucrărilor Grupului de lucru pentru chestiuni sociale din 18 iulie 2000, 10254/00 (27 iulie 2000), SOC 250 JAI 77, p. 14, nota de subsol 19.

80 Cu privire la transferarea sarcinii probei către pârât atunci când o instanță a unui stat membru conchide că există o prezumție de discriminare, a se vedea de exemplu Hotărârea din 18 decembrie 2014, FOA (C-354/13, EU:C:2014:2463, punctul 63).

81 Conform Hotărârii din 3 iunie 2010, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Madrid (C-484/08, EU:C:2010:309, punctul 40), în care Curtea a statuat că articolul 4 alineatul (2) din Directiva 93/13/CEE a Consiliului din 5 aprilie 1993 privind clauzele abuzive în contractele încheiate cu consumatorii (JO 1993, L 95, p. 29, Ediție specială, 15/vol. 2, p. 273) nu ar putea fi interpretat în sensul că împiedică statele membre să adopte norme mai stricte decât cele prevăzute de directivă însăși, cu condiția ca acestea să fie concepute astfel încât să ofere consumatorilor un nivel mai ridicat de protecție.

82 Pentru o evidență a propunerilor și a contrapropunerilor evaluate în Consiliu, a se vedea http://www.consilium.europa.eu/register/en/content/int/?lang=EN&typ=ADV, dosarul interinstituțional 1999/0225 (CNS). În timp ce articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 era parte din propunerea legislativă inițială a Comisiei [COM(1999) 0565 final, JO 2000, C 177E, p. 42], odată propus, a făcut obiectul a nu mai puțin de nouă versiuni și a numeroase rezerve de examinare și de propuneri de amendamente. Toate versiunile se refereau însă la activități profesionale privind activitățile religioase. Totuși, a se vedea Raportul Parlamentului European cu privire la propunerea Comisiei A5-0264/2000 din 21 septembrie 2000 la p. 24: „Intenția este aceea de a extinde textul pentru a acoperi activitățile «sociale» mai largi ale organizațiilor religioase, restrângându-l totodată la personalul care participă în mod direct la orientarea ideologică (de exemplu excluzând recepționerii sau gardienii). De asemenea, se indică clar că excepția se aplică numai credințelor religioase, iar nu, de exemplu, orientării sexuale."

83 Semnat la Roma la 29 octombrie 2004 (JO 2004, C 310, p. 1).

84 A se vedea prin analogie Hotărârea din 12 octombrie 2010, Ingeniørforeningen i Danmark (C-499/08, EU:C:2010:600, punctul 33 și jurisprudența citată), în care Curtea a constatat, în contextul unui litigiu privind discriminarea pe motive de vârstă, că statele membre dispun de o largă marjă de apreciere în alegerea măsurilor capabile să îndeplinească obiectivele în domeniul politicii sociale și de ocupare a forței de muncă, însă această marjă de apreciere nu poate avea ca efect aplicarea principiului discriminării pe motive de vârstă.

85 Minuta procesului-verbal (publicată la 1 februarie 2001) al celei de a 2296-a reuniuni a Consiliului (Ocuparea forței de muncă și politica socială), care a avut loc la Luxemburg la 17 octombrie 2000, 12458/00, PV/CONS 61 SOC 363, p. 4, și comunicatul de presă din 17 octombrie 2000 privind cea de a 2296-a reuniune a Consiliului, 12125/00 (Press 378).

87. Astfel, am ajuns la concluzia că articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 prevede, la primul paragraf, parametrii standardului de control jurisdicțional care se aplică în cazul în care o organizație religioasă este contestată pentru că a considerat că tratamentul inegal pe baza convingerilor nu constituie o discriminare nelegală. Cu alte cuvinte, având în vedere natura activităților în cauză sau contextul în care sunt desfășurate, religia sau convingerile unei persoane constituie o cerință ocupațională reală, legitimă și justificată, prin raportare la etica organizației? Vom prezenta cerințele acestei dispoziții în răspunsul nostru la a treia întrebare.

3. Articolul 17 TFUE

88. În cazul în care este necesar să se interpreteze o dispoziție din dreptul derivat al Uniunii, ar trebui să se acorde prioritate, în măsura posibilului, interpretării care face ca dispoziția să fie compatibilă cu tratatele și cu principiile generale ale dreptului Uniunii [86]. Articolul 17 alineatele (1) și (2) TFUE are, prin urmare, o relevanță directă pentru interpretarea care trebuie acordată articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78. Acestea fiind spuse, în opinia noastră, impactul articolului 17 TFUE asupra structurii constituționale a Uniunii este mai silențios decât a susținut pârâta.

89. Arhitectura constituțională mai amplă a Uniunii și în special profunzimea angajamentului acesteia de a respecta drepturile fundamentale se opune unei interpretări a articolului 17 alineatul (1) TFUE în sensul în care „Uniunea respectă și nu aduce atingere statutului de care beneficiază, în temeiul dreptului național, bisericile și asociațiile sau comunitățile religioase din statele membre” în toate circumstanțele posibile și în special dacă statutul conferit unor astfel de organizații potrivit dreptului statelor membre nu garantează drepturile lor fundamentale.

90. Aceasta este în conformitate cu jurisprudența constantă a Curții. În scopul interpretării unei dispoziții din dreptul Uniunii, trebuie să se țină seama nu numai de textul acesteia, ci și de contextul în care aceasta apare și de obiectivele urmărite de normele din care face parte [87].

91. Într-adevăr, nivelul minim de protecție garantat de articolul 52 alineatul (3) din cartă, în raport cu jurisprudența Curții Europene a Drepturilor Omului în ceea ce privește dreptul organizațiilor religioase la autonomie și autodeterminare, are consecințe de o importanță fundamentală pentru interpretarea articolului 17 TFUE. Deși articolul 17 alineatul (1) TFUE prevede că Uniunea „respectă și nu aduce atingere statutului de care beneficiază, în temeiul dreptului național, bisericile și asociațiile sau comunitățile religioase din statele membre”, acest lucru nu poate însemna că normele referitoare la protecția autonomiei bisericilor și altor organizații religioase care au fost dezvoltate sub auspiciile articolelor 9 și 11 din CEDO [și care vor fi detaliate mai jos în secțiunea V(D)] ar putea fi pur și simplu anulate în cazul unei diminuări în temeiul dreptului unui stat membru a statutului bisericilor, asociațiilor și comunităților religioase sau a organizațiilor filosofice și neconfesionale, deși textul articolului 17 alineatele (1) și (2) TFUE, citit în mod izolat, ar putea sugera acest lucru.

92. În acest caz, atât Curtea, cât și instanțele statelor membre, pe baza obligațiilor care le revin în temeiul articolului 47 din cartă și potrivit articolului 19 TUE și obligației pe care acesta o impune statelor membre de a oferi „o protecție jurisdicțională efectivă în domeniile reglementate de dreptul Uniunii [88]”, ar fi obligate, în cadrul aplicării dreptului Uniunii, să continue să asigure libertatea de gândire, conștiință și religie, astfel cum se prevede la articolul 10 din cartă, libertatea de asociere în

86 Hotărârea din 1 aprilie 2004, Borgmann (C-1/02, EU:C:2004:202, punctul 30).

87 Hotărârea din 27 aprilie 2017, Pinkernelle (C-535/15, EU:C:2017:315, punctul 31 și jurisprudența citată).

88 Curtea a considerat recent că „obligația instituită în sarcina statelor membre la articolul 19 alineatul (1) al doilea paragraf TUE de a stabili căile de atac necesare pentru a asigura o protecție jurisdicțională efectivă în domeniile reglementate de dreptul Uniunii” corespunde articolului 47 din cartă. A se vedea punctul 70 din Concluziile avocatului general Bobek prezentate în cauza El Hassani (C-403/16, EU:C:2017:659) (cauză pendinte), citând Hotărârea din 16 mai 2017, Berlioz Investment Fund (C-682/15, EU:C:2017:373, punctul 44).

temeiul articolului 12 din cartă [89], în conformitate cu drepturile fundamentale ale Uniunii, și nivelul de protecție acordat în temeiul jurisprudenței Curții Europene a Drepturilor Omului în ceea ce privește autonomia organizațiilor religioase. După cum se menționează în observațiile scrise ale Comisiei, „într-o Uniune Europeană bazată pe statul de drept, este de competența instanțelor să asigure conformitatea" cu dreptul Uniunii [90].

93. Cu alte cuvinte, ar fi o greșeală, în opinia noastră, ca articolul 17 alineatele (1) și (2) TFUE să fie interpretat ca un *meta*principiu de drept constituțional [91] care obligă Uniunea să respecte, în temeiul dreptului statelor membre, statutul bisericilor, al comunităților religioase și al organizațiilor filosofice și neconfesionale indiferent de circumstanțe. O astfel de abordare ar fi incompatibilă cu alte dispoziții ale dreptului primar al Uniunii, cum ar fi mecanismul prevăzut la articolul 7 TUE pentru a elimina „un risc clar de încălcare gravă […] de către un stat membru" a valorilor pe care se întemeiază Uniunea, așa cum sunt prevăzute la articolul 2 TUE. Ar trebui să se țină seama de asemenea de articolul 10 TFUE și de obiectivele Uniunii în definirea și punerea în aplicare a politicilor și activităților sale, precum și de articolele 22 și 47 din cartă, cel dintâi susținând pluralismul, iar cele din urmă reflectând principiul general al dreptului la o cale de atac efectivă în cazul încălcării drepturilor și libertăților garantate de dreptul Uniunii, o regulă care a fost încorporată în corpusul drepturilor fundamentale ale Uniunii, în primul rând prin intermediul unui litigiu privind încălcarea dreptului Uniunii în materie de tratament egal [92].

94. Suntem de acord că s-ar putea argumenta că articolul 5 TUE și referirea sa la „subsidiaritate" susțin o competență exclusivă a statelor membre în ceea ce privește amploarea și intensitatea controlului jurisdicțional al actelor organizațiilor religioase care discriminează pe bază de religie și convingeri în ceea ce privește raporturile de muncă și că articolul 4 alineatul (2) TUE subliniază obligația Uniunii Europene de a respecta identitățile naționale ale statelor membre și structurile politice și constituționale fundamentale ale acestora.

95. Cu toate acestea, de asemenea, suntem de acord că, deși articolul 17 TFUE completează și dă un efect specific articolului 4 alineatul (2) TUE [93], din acesta din urmă „nu se poate deduce că în cazul anumitor materii sau domenii de activitate Directiva 2000/78 nu se aplică deloc. În plus, se interzice ca, prin aplicarea acestei directive, să se aducă atingere identităților naționale ale statelor membre. Prin urmare, identitatea națională nu restricționează domeniul de aplicare al directivei ca atare, ci trebuie să se țină seama de directivă atunci când se interpretează principiul egalității de tratament, precum și motivele de justificare a unor eventuale inegalități de tratament" [94]. Protecția inerentă articolului 4 alineatul (2) TUE înglobează aspecte precum repartizarea competențelor între organele constitutive guvernamentale în cadrul statelor membre, precum landurile [95].

89 Dispoziția paralelă cu articolul 12 din cartă este articolul 11 din CEDO. Curtea Europeană a Drepturilor Omului a afirmat că, atunci când este vorba de organizarea unei comunități religioase, articolul 9 al CEDO trebuie interpretat în lumina articolului 11 din CEDO, privind libertatea de asociere. A se vedea de exemplu Hotărârea din 9 iulie 2013, Sindicatul „Păstorul cel bun" împotriva României, CE:ECHR:2013:0709JUD000233009, punctul 136.

90 Hotărârea din 21 septembrie 2016, Comisia/Spania (C-140/15P, EU:C:2016:708, punctul 117).

91 A se vedea „Introduction" de Larry Alexander în Alexander, L. (ed.), *Constitutionalism: Philosophical Foundations* (Cambridge University Press, 1998), p. 1, și discuția sa la p. 2-4 despre distincția dintre metaconstituție, ale cărei elemente sunt relativ fixe (de exemplu separarea puterilor) și constituția simbolică, al cărei conținut poate fi schimbat fără modificarea metaconstituției.

92 Hotărârea din 15 mai 1986, Johnston (222/84, EU:C:1986:206). A se vedea mai recent de exemplu Hotărârea din 27 iunie 2013, Agrokonsulting-04 (C-93/12, EU:C:2013:432, punctul 59).

93 Concluziile avocatului general Kokott, Congregación de Escuelas Pías Provincia Betania (C-74/16, EU:C:2017:135, punctul 31).

94 A se vedea Concluziile avocatului general Kokott prezentate în cauza GS4 Security Solutions (C-157/15, EU:C:2016:382, punctul 32 și jurisprudența citată). A se vedea în general în privința articolului 4 alineatul (2) TUE Hotărârea din 21 decembrie 2016, Remondis (C-51/15, EU:C:2016:985, punctul 40 și jurisprudența citată), și Hotărârea din 2 iunie 2016, Bogendorff von Wolffersdorff (C-438/14, EU:C:2016:401, punctul 73 și jurisprudența citată).

95 Hotărârea din 12 iunie 2014, Digibet (C-156/13, EU:C:2014:1756, punctul 34).

96. Astfel, în tratate nu există dispoziții de drept primar formulate într-un mod imperativ de natură fie să dea de o parte exercițiul de ponderare întreprins atât de Curtea Europeană a Drepturilor Omului, cât și de această Curte în cazul unui concurs apărut între sau printre drepturile fundamentale [96], fie să elimine competența Uniunii în ceea ce privește protecția jurisdicțională a interzicerii discriminării pe bază de religie, atunci când o organizație religioasă se întemeiază pe articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 [97].

97. Nici obiectivele articolului 17 TFUE, astfel cum apar de la originea [98] sa, nu permit niciun sprijin direct pentru o astfel de dezvoltare. Textul articolului 17 TFUE a fost discutat în Convenția privind Tratatul de instituire a unei Constituții pentru Europa [99], în cadrul căreia lobby-ului intens pentru referirea în text la moștenirea creștină religioasă și în special a creștinismului din Europa [100] i s-au opus la fel de puternic grupurile seculare și statele membre unde există o separație puternică între biserică și stat [101]. Tensiunile generate se reflectă în faptul că o referire la „impulsul spiritual” propusă în timpul convenției, căreia i s-au opus unele grupări religioase pentru că nu a făcut referire în mod expres la creștinism, nu a fost inclusă în versiunea finală a Tratatului de instituire a unei Constituții pentru Europa [102]. În final, textul declarației nr. 11 anexat la Tratatul de la Amsterdam [103] (aceeași revizuire care a extins competențele Uniunii de combatere a discriminării bazate printre altele pe religie și convingeri) [104] a fost adoptat ca alineatele (1) și (2) ale articolului 17 TFUE [105] și a fost adăugat articolul 17 alineatul (3) TFUE pentru a structura un dialog deja existent între instituțiile Uniunii și comunitățile de credință și religie” [106]. Într-adevăr, preambulul Tratatului UE se inspiră dintr-o serie de surse „culturale, religioase și umaniste”.

98. Este evident că nu există nicio intenție, în temeiul articolului 17 TFUE, de a transfera în legislația statelor membre un control jurisdicțional al justificării tratamentului inegal pe bază de religie sau confesiune, atunci când un astfel de tratament inegal se află în mâinile unor organizații religioase care intră în domeniul de aplicare al articolului 3 din Directiva 2000/78. În schimb, considerăm că articolul 17 TFUE este mai strâns legat de articolul 5 alineatul (2) TUE, care, astfel cum s-a subliniat în observațiile scrise ale pârâtei, servește la plasarea statutului bisericilor în competența exclusivă a statelor membre.

96 A se vedea punctele 55, 56 și 68-75 de mai sus.

97 A se vedea prin analogie punctul 16 din Hotărârea din 11 ianuarie 2000, Kreil (C-285/98, EU:C:2000:2). Nu a fost posibil să se deducă din articolele tratatului în cauză că „în tratat există o excepție generală de excludere din domeniul de aplicare al dreptului comunitar a tuturor măsurilor luate din motive de siguranță publică”.

98 A se vedea de exemplu Hotărârea din 27 octombrie 2016, Comisia/Germania (C-220/15, EU:C:2016:815, punctul 39). Pentru discuția detaliată privind originea articolului 17 TFUE și a părților relevante din preambulul la TUE, a se vedea de exemplu McCrea, *op. cit.*, p. 53-74, și Oanta, G.-A., „The Status of Churches and Philosophical and Non-Confessional Organizations within the Framework of the European Union Reform”, *Lex et Scientia International Journal*, București (România), nr. XV, vol. 2, 2008, p. 121.

99 Articolul 17 a apărut ca articolul I-52 din Tratatul privind o Constituție pentru Europa (JO 2004, C 310, p. 1).

100 A se vedea „Post-Synodal Apostolic Exhortation Ecclesia in Europe of His Holiness Pope John Paul II to the Bishops, Men and Women in the Consecrated Life and All the Lay Faithful on Jesus Christ Alive in His Church the Source of Hope for Europe”, 28 iunie 2003. Citat în COMECE, *The Treaty Establishing a Constitution for Europe: Elements for an Evaluation*, 11 martie 2005, disponibil la http://www.comece.eu/dl/pmnrJKJOmKkJqx4KJK/20050311PUBCONV_EN.pdf, p. 3.

101 McCrea, *op. cit.*, p. 54. În cadrul Conferinței interguvernamentale din 1996, delegația germană ar fi propus, fără succes, următorul articol: „Uniunea consideră că pozițiile constituționale ale comunităților religioase din statele membre sunt atât o expresie a identității statelor membre, cât și a culturii lor, ca parte a moștenirii lor juridice comune”. A se vedea Oanta, *op. cit.*, p. 123.

102 JO 2003, C 169, p. 1.

103 Declarația nr. 11 din Actul final al Conferinței interguvernamentale privind Tratatul de la Amsterdam, semnat la 2 octombrie 1997 (JO 1997, C 340, p. 133).

104 Articolul 13 CE a fost adoptat în temeiul revizuirii de la Amsterdam. În prezent articolul 19 TUE.

105 Document de lucru al Conferinței reprezentanților guvernelor statelor membre, Președinția CIG, 23 iulie 2007, CIG 1/07 p. 49.

106 *Ibidem*. A se vedea de exemplu Houston, K., „The Logic of Structured Dialogue between Religious Associations and the Institutions of the European Union” în Leustean, L.-N., și Madeley, J.-T.-S. (ed.), *Religion, Politics and Law in the European Union* (Routledge, 2010), p. 201, și Mudrov, S.-A., „The European Union and Christian Churches: The Patterns of Interaction”, Discussion Paper, Europa-Kolleg Hamburg, Institute for European Integration, nr. 3/14.

99. Astfel, articolul 17 alineatele (1) și (2) TFUE înseamnă că statele membre dispun de o libertate absolută de a alege un model pentru relațiile lor cu organizațiile și comunitățile religioase și că Uniunea este obligată să rămână într-o poziție neutră cu privire la acest aspect [107]. Acest „statut" interpretativ potrivit dreptului statului membru în cadrul articolului 17 TFUE corespunde conținutului obligației Uniunii conform articolului 4 alineatul (2) TUE în legătură cu structurile fundamentale politice și constituționale ale statelor membre [108].

100. În concluzie, articolul 17 TFUE ilustrează faptul că imperativele constituționale ale Uniunii reflectă ceea ce un om de știință a numit „pluralismul valorilor". Prin urmare, conflictele dintre diferitele drepturi sau abordările acestora sunt considerate a fi normale și sunt rezolvate mai degrabă prin ponderarea elementelor conflictuale decât în funcție de prioritatea unuia față de celălalt, într-o manieră ierarhică [109]. Această abordare reiese și din articolul 2 TUE, din articolul 22 din cartă și din articolul 2 alineatul (5) din Directiva 2000/78.

4. Concluzie cu privire la prima întrebare

101. În consecință, pentru prima întrebare propunem următorul răspuns.

Articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78/CE trebuie interpretat în sensul că un angajator, precum pârâta în prezenta cauză sau biserica în numele său, nu poate să decidă în mod autoritar dacă aderarea unui candidat la o anumită confesiune, datorită naturii activităților sau contextului în care acestea se desfășoară, constituie o cerință profesională esențială, legitimă și justificată, având în vedere etica angajatorului/bisericii.

D. A treia întrebare

102. Nu toate acțiunile sunt protejate prin lege doar pentru că ele provin dintr-o anumită convingere religioasă [110]. Prin intermediul celei de a treia întrebări, instanța de trimitere solicită să se stabilească cerințele profesionale esențiale, legitime și justificate, având în vedere etica organizației, în conformitate cu articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78.

103. După cum reiese din analiza prealabilă privind răspunsul la prima întrebare, articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 înglobează tensiunea dintre dreptul organizațiilor religioase la autonomie și autodeterminare, *forum externum*, pe de o parte, și dreptul angajaților și potențialilor angajați la *forum internum* de libertate a convingerilor și de a nu fi discriminați pe baza acelor convingeri.

107 Oanta *op. cit.*, p. 127. Un studiu identifică nu mai puțin de cinci modele pentru gestionarea relațiilor dintre biserică și stat. A se vedea Mancini, S., și Rosenfeld, M., „Unveiling the limits of tolerance; comparing the treatment of majority and minority religious symbols in the public sphere" în Zucca și Ungureanu, *op. cit.*, 160-162.

108 A se vedea punctul 95 de mai sus.

109 McCrea, *op. cit.*, p. 60 și 61, citând Bengoetxea, J., MacCormick, N., și Moral Soriano, L., „Integration and Integrity in the Legal Reasoning of the European Court of Justice" în de Búrca, G., și Weiler, J.-H.-H. (ed.), *The European Court of Justice* (Oxford University Press, 2001), p. 64.

110 Concluziile avocatului Kokott prezentate în cauza GS4 Security Solutions (C-157/15, EU:C:2017:382, punctul 37), citând Hotărârea Curții Europene a Drepturilor Omului din 10 noiembrie 2005, Leyla Şahin împotriva Turciei, CE:ECHR:2005:1110JUD004477498, Hotărârea Curții Europene a Drepturilor Omului din 1 iulie 2014, S.A.S. împotriva Franței, CE:ECHR:2014:0701JUD004383511, și Hotărârea Curții Europene a Drepturilor Omului din 26 noiembrie 2015, Ebrahimian împotriva Franței, CE:ECHR:2015:1126JUD006484611.

104. Pe lângă faptul că a pregătit răspunsul la prima întrebare, prezenta analiză a identificat următorii factori sau cerințe, așa cum sunt numite în a treia întrebare, care sunt relevante pentru a stabili dacă cerințele profesionale, datorită naturii activităților sau a contextului în care sunt desfășurate, sunt esențiale, legitime și justificate, având în vedere etica organizației:

(i) dreptul organizațiilor religioase la autonomie și la autodeterminare este un drept fundamental recunoscut și protejat de dreptul Uniunii, astfel cum se reflectă în articolele 10 și 12 din cartă. Articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78, în particular trimiterea la „etica” organizațiilor religioase, trebuie interpretat în conformitate cu acest drept fundamental;

(ii) articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 conferă statelor membre o marjă de apreciere largă, dar nu nelimitată cu privire la activitățile profesionale pentru care religia sau convingerile corespund unor cerințe profesionale esențiale, legitime și justificate, având în vedere natura activităților sau contextul în care acestea sunt efectuate [111].

(iii) trimiterea la „dispozițiile și principiile constituționale ale statelor membre”, în prima teză a articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78, atunci când este interpretată în lumina articolului 17 alineatul (1) TFUE, înseamnă că Directiva 2000/78 trebuie pusă în aplicare astfel încât să se respecte, iar nu să se aducă atingere modelului ales de statele membre pentru organizarea relațiilor dintre bisericile și asociațiile sau comunitățile religioase și stat [112].

105. Întrucât articolele 10 și 12 din cartă „corespund” articolelor 9 și 11 din CEDO, în sensul articolului 52 alineatul (3) din cartă, dreptul organizațiilor religioase la autodeterminare și la autonomie înglobează cel puțin următoarea protecție conform dreptului Uniunii.

106. Curtea Europeană a Drepturilor Omului a hotărât că, în cazuri excepționale, dreptul la libertate religioasă garantat de CEDO exclude orice marjă de apreciere din partea statului pentru a determina dacă credințele religioase sau mijloacele folosite pentru exprimarea acestora sunt legitime [113]. Dreptul unei comunități religioase la existența autonomă se află în centrul garanțiilor prevăzute la articolul 9 din CEDO, care este la fel de indispensabil pluralismului într-o societate democratică [114]. Interferența statului în organizarea internă a bisericilor este interzisă de jurisprudența Curții Europene a Drepturilor Omului [115], iar determinarea afilierii religioase a unei comunități religioase este o sarcină pentru cele mai înalte autorități spirituale, nu pentru stat [116]. Dacă viața organizatorică a comunității nu ar fi protejată de articolul 9, toate celelalte aspecte ale libertății de religie a individului ar deveni vulnerabile [117].

111 Punctul 86 de mai sus.

112 Punctul 99 de mai sus.

113 De exemplu, Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 8 aprilie 2014, Magyar Keresztény Mennonita Egyház și alții împotriva Ungariei, CE:ECHR:2014:0408JUD007094511, punctul 76 și jurisprudența citată. De exemplu, promovarea unei ideologii inumane ar fi în mod vădit contrară valorilor fundamentale ale EU în temeiul articolului 2 TUE. A se vedea Concluziile avocatului general Kokott prezentate în cauza GS4 Secure Solutions (C-157/15, EU:C:2016:382, punctul 89).

114 Hotărârea Curții Europene a Drepturilor Omului, 26 aprilie 2016, İzzettin Doğan și alții împotriva Turciei, CE:ECHR:2016:0426JUD006264910, punctul 93 și jurisprudența citată.

115 Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 16 septembrie 2010, Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Bulgare (Mitropolitul Inocențiu) și alții împotriva Bulgariei, CE:ECHR:2010:0916JUD000041203, punctul 26.

116 Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 26 aprilie 2016, İzzettin Doğan și alții împotriva Turciei, CE:ECHR:2016:0426JUD006264910, punctele 110 și 121 și jurisprudența citată.

117 Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 9 iulie 2013, Sindicatul „Păstorul cel bun” împotriva României, CE:ECHR:2013:0709JUD000233009, punctul136.

107. Statului îi este interzis să oblige o comunitate religioasă să primească noi membri sau să îi excludă pe cei existenți [118]. De asemenea, statul nu poate obliga o comunitate religioasă să încredințeze cuiva o îndatorire religioasă specială [119]. Respectul pentru autonomia comunităților religioase recunoscute de stat presupune în special că statul ar trebui să accepte dreptul acestor comunități de a reacționa, în conformitate cu propriile reguli și interese, în situația unor mișcări dizidente care apar înăuntrul lor și care ar putea constitui o amenințare la coeziunea, imaginea sau unitatea lor [120]. Numai motivele cele mai serioase și convingătoare pot justifica intervenția [121] statului, astfel încât statele să fie îndreptățite, de exemplu, să verifice dacă o mișcare sau o asociație desfășoară, aparent în vederea realizării scopurilor religioase, activități dăunătoare populației sau siguranței publice [122]. În general, protecția oferită de articolul 9 din CEDO este supusă numai aderării membrilor organizației religioase la opinii care ating un anumit nivel de conștiință, seriozitate, coeziune și importanță [123].

108. În cazul în care este vorba despre organizarea comunității religioase, articolul 9 trebuie interpretat în lumina articolului 11, care protejează asociațiile împotriva ingerințelor nejustificate ale statului [124]. În acest sens, Curtea Europeană a Drepturilor Omului a afirmat în repetate rânduri că libertatea religioasă presupune libertatea unei persoane de a-și manifesta religia „în cercul celor a căror credință o împărtășește” [125].

109. Curtea Europeană a Drepturilor Omului a subliniat frecvent rolul statului ca organizator neutru și imparțial al exercitării diferitor religii, credințe și convingeri, considerând că acest rol contribuie la ordinea publică, armonia religioasă și toleranța într-o societate democratică [126]. Încercările statului de a acționa ca arbitru între comunitățile religioase și diferitele facțiuni disidente care ar putea exista sau ar putea apărea în interiorul lor pot pune în pericol autonomia bisericilor în cauză [127]. Intervenția arbitrară a statului într-o dispută de conducere internă din cadrul unei biserici și, prin urmare, în organizarea internă a acesteia a fost considerată disproporționată, încălcându-se articolul 9 din CEDO [128].

110. Acestea fiind spuse, nu suntem de acord cu observațiile făcute de pârâtă conform cărora faptul că autorităților de stat le este interzis să examineze legitimitatea convingerilor religioase sau să se amestece în organizarea internă a cultelor religioase înseamnă în mod necesar că acestea din urmă sunt și singurele organisme care, cu excepția instanțelor, pot decide dacă o cerință profesională este esențială, legitimă și justificată, având în vedere natura activităților și contextul în care sunt exercitate, în temeiul articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78. Mai degrabă acceptăm argumentele prezentate în observațiile scrise formulate de Irlanda și de Comisie în cadrul ședinței, potrivit cărora etica unei religii este subiectivă și destul de separată și distinctă de activitățile pe care le implică pentru susținerea sa, cele din urmă reprezentând o chestiune obiectivă ce urmează să fie examinată de către instanțe. Cu alte cuvinte, pârâta a coroborat două concepte diferite. În timp ce controlul

118 *Ibidem*, punctul 137.

119 Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 12 iunie 2014, Fernández Martínez împotriva Spaniei, CE:ECHR:2014:0612JUD005603007, punctul 129 și jurisprudența citată.

120 *Ibidem*, punctul 128.

121 Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 26 aprilie 2016, İzzettin Doğan și alții împotriva Turciei, CE:ECHR:2016:0426JUD006264910, punctul 110.

122 Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 13 decembrie 2001, Mitropolia Basarabiei și alții împotriva Republicii Moldova, CE:ECHR:2001:1213JUD004570199, punctul 113.

123 Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 15 ianuarie 2013, Eweida și alții împotriva Regatului Unit, CE:ECHR:2013:0115JUD004842010, punctul 81.

124 Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 9 iulie 2013, Sindicatul „Păstorul cel bun” împotriva României, CE:ECHR:2013:0709JUD000233009, punctul 136.

125 Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 31 iulie 2008, Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas și alții împotriva Austriei, CE:ECHR:2008:0731JUD004082598, punctul 61.

126 Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 26 aprilie 2016, İzzettin Doğan și alții împotriva Tuciei, CE:ECHR:2016:0426JUD006264910, punctul 107 și jurisprudența citată.

127 Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 9 iulie 2013, Sindicatul „Păstorul cel bun” împotriva României, CE:ECHR:2013:0709JUD000233009, punctele 165 și 166.

128 Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 22 ianuarie 2009, Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Bulgare (Mitropolitul Inocențiu) și alții împotriva Bulgariei, CE:ECHR:2009:0122JUD000041203.

jurisdicțional al eticii bisericii trebuie să fie limitat, așa cum se reflectă în jurisprudența Curții Europene a Drepturilor Omului și, din acest motiv, și în tradițiile constituționale ale statelor membre [129], aceasta nu înseamnă că instanța dintr-un stat membru este scutită de evaluarea activităților în cauză raportat la etica aproape de necontrolat a unei religii, pentru a determina dacă tratamentul inegal bazat pe convingeri este esențial, legitim și justificat.

111. Alți trei factori trebuie luați în considerare atunci când instanța națională de trimitere decide dacă aderarea la credința creștină este o cerință profesională esențială, legitimă și justificată pentru un post care implică pregătirea raportului privind discriminarea rasială și care presupune reprezentarea publică și profesională a pârâtei și coordonarea procesului de formare a opiniilor în cadrul acestei organizații [130].

(iv) termenul „justificat” de la articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 impune să se analizeze dacă cerințele profesionale care produc o discriminare directă pe motive de apartenență religioasă sau convingeri sunt adaptate corespunzător protecției dreptului la autonomie și la autodeterminare, în sensul că sunt adecvate în vederea atingerii acestui obiectiv;

(v) termenii „esențiale, legitime” impun analizarea aspectului proximității activităților în cauză cu misiunea de proclamare a pârâtei [131];

(vi) în conformitate cu cerința de la articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 ca diferența de tratament să fie pusă în aplicare potrivit „principiilor generale de drept” și abordării Curții Europene a Drepturilor Omului a interpretării articolului 9 alineatul (2) din CEDO la stabilirea aspectului dacă exercitarea dreptului unei organizații religioase la autonomie și la autodeterminare produce efecte disproporționate față de alte drepturi protejate de CEDO [132], impactul, în termeni de proporționalitate, asupra scopului legitim de a asigura efectul util al interzicerii discriminării pe motive de apartenență religioasă sau convingeri conform Directivei 2000/78 trebuie evaluat în raport cu dreptul pârâtei la autonomie și autodeterminare [133], luând în considerare în mod corespunzător faptul că articolul 3 din Directiva 2000/78 nu operează o distincție între încadrarea în muncă și concediere [134].

112. Punctele (iv) și (v) implică explicații mai extinse.

113. Regulile privind interpretarea măsurilor Uniunii au fost detaliate la punctele 81-85 de mai sus. Referitor la punctul (iv), este determinant, în opinia noastră, faptul că lucrările pregătitoare prezintă o modificare, propusă de delegația luxemburgheză, prin înlocuirea cu termenul „justificat” a termenului „necesar”, în lumina unei propuneri formulate de guvernul Regatului Unit ca „necesar” să fie înlocuit

129 Pentru o prezentare generală a situației în statele membre, a se vedea Doe, *op. cit.*, capitolul 5, p. 114-138. La p. 120 autorul afirmă că, în această privință, jurisprudența Konstitutsionen sad (Curtea Constituțională bulgară) este tipică și o citează după cum urmează: „Interferența statului și amestecul guvernamental în viața organizatorică internă a comunităților și a instituțiilor religioase, precum și în manifestarea lor publică sunt inadmisibile, cu excepția celor exercitate în temeiul [Constituției]”. A se vedea Decizia nr. 5 din 11 iunie 1992, cauza nr. 11/92, SG nr. 49 din 16 iunie 1992.

130 Punctul 24 de mai sus.

131 A se vedea de exemplu Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 23 septembrie 2010, Schüth împotriva Germaniei, CE:ECHR:2010:0923JUD000162003, punctul 69. Această „proximitate” este deopotrivă inerentă aprecierii credibilității bisericii atât față de public, cât și față de clientela sa, Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 3 februarie 2011, Siebenhaar împotriva Germaniei, CE:ECHR:2011:0203JUD001813602, punctul 46, și evaluând aspectul dacă poziția în cauză este una importantă, Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 23 septembrie 2010, Obst împotriva Germaniei, CE:ECHR:2010:0923JUD000042503, punctul 51. Aplicarea unor cerințe profesionale activităților apropiate de misiunea de proclamare a organizațiilor religioase este de asemenea relevantă pentru menținerea legitimării.

132 A se vedea în special Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 4 octombrie 2016, Travaš împotriva Croației, CE:ECHR:2016:1004JUD007558113, punctul 109 și jurisprudența citată.

133 A se vedea prin analogie Hotărârea din 11 ianuarie 2000, Kreil (C-285/98, EU:C:2000:2, punctul 23).

134 A se vedea punctul 69 de mai sus.

cu „adecvat” sau „relevant” [135]. Această evoluție reflectă, în opinia noastră, prin recurgerea la termenul „justificat”, o mai mare acceptare, din partea legiuitorului Uniunii, a aplicării primului criteriu al principiului general al proporționalității. Aceasta presupune verificarea caracterului corespunzător al măsurii respective de a atinge un obiectiv legitim [136].

114. În ceea ce privește punctul (v), am ajuns la această concluzie prin referirea la contextul termenilor „esențiale, legitime”, astfel cum sunt legate atât de „etica organizației”, cât și de „natura” activităților relevante sau de „contextul în care sunt exercitate”. În plus, există o discrepanță între versiunile lingvistice. Termenul „genuine” este reflectat în versiunile lingvistice suedeză („verkligt”), malteză („ġenwin”), letonă („īstu”), finlandeză („todellinen”), daneză („regulært”), croată („stvarni”) și maghiară („valódi”), în timp ce versiunea franceză se referă la „essentielle, légitime”, care este reflectată deopotrivă în versiunile lingvistice spaniolă („esencial”), italiană („essenziale”), portugheză („essencial”), română („esențială”), neerlandeză („wezenlijke”), germană („wesentlich”), estonă („oluline”), bulgară („основно”), slovacă („základnú”), cehă („podstatný”), polonă („podstawowy”), slovenă („bistveno”) și greacă („ουσιώδης”). În schimb, se poate considera că versiunea lituaniană se referă la termenii englezi „common, usual or regular” [„comun, uzual, obișnuit”] („įprastas”).

115. Potrivit jurisprudenței consacrate a Curții, în caz de divergențe între versiunile lingvistice, dispoziția în cauză trebuie să fie interpretată în funcție de economia generală și de finalitatea reglementării din care face parte [137]. Întrucât termenul „esențiale, legitime” nu poate, din cauza discrepanțelor lingvistice, „fi interpretat clar și uniform” [138], am ajuns la concluzia că, pe baza unei abordări schematice și ținând seama de obiectivul inerent articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78, de menținere a autonomiei și a autodeterminării organizațiilor religioase [139], proximitatea activităților profesionale în cauză cu misiunea de proclamare a organizațiilor religioase este centrală în cadrul acestei examinări. Aceasta este reflectată în dreptul Uniunii de recurgerea la termenii „esențiale, legitime” la articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78.

116. În consecință, propunem următorul răspuns la a treia întrebare:

În temeiul articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78, atunci când evaluează cerințe profesionale esențiale, legitime și justificate, având în vedere natura activităților sau contextul în care sunt desfășurate, instanța de trimitere națională, în împrejurările din procedura principală, trebuie să țină seama, în afară de etica organizației, de cele ce urmează:

(i) dreptul organizațiilor religioase la autonomie și autodeterminare este un drept fundamental recunoscut și protejat de dreptul Uniunii, astfel cum se reflectă la articolele 10 și 12 din cartă. Articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78, în particular referirea la „etica” organizațiilor religioase, trebuie interpretat în conformitate cu acest drept fundamental;

(ii) articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 conferă statelor membre o marjă de apreciere largă, dar nu nelimitată în ceea ce privește activitățile profesionale pentru care religia sau convingerile reprezintă cerințe profesionale esențiale, legitime și justificate, datorită naturii activităților sau contextului în care acestea sunt efectuate;

135 A se vedea addendumul de modificare 12269/00 SOC 344 JAI 112, Consiliul Uniunii Europene, SOC 345 JAI 113 din 12 octombrie 2000, p. 2.

136 A se vedea de exemplu Hotărârea din 26 iunie 1997, Familiapress (C-368/95, EU:C:1997:325, punctul 28).

137 Hotărârea din 21 septembrie 2016, Comisia/Spania (C-140/15 P, EU:C:2016:708, punctul 80).

138 Hotărârea din 15 mai 2014, Timmel (C-359/12, EU:C:2014:325, punctul 62).

139 A se vedea punctele 106-109 de mai sus.

(iii) referirea la „dispozițiile și principiile constituționale ale statelor membre”, de la prima teză a articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78, atunci când este interpretată în lumina articolului 17 alineatul (1) TFUE, înseamnă că Directiva 2000/78 trebuie pusă în aplicare astfel încât să se respecte, iar nu să se aducă atingere modelului ales de statele membre pentru organizarea relațiilor dintre bisericile și asociațiile sau comunitățile religioase și stat;

(iv) termenul „justificată” de la articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 impune să se analizeze dacă cerințele profesionale care produc o discriminare directă pe motive de apartenență religioasă sau convingeri sunt adaptate corespunzător protecției dreptului la autonomie și la autodeterminare, în sensul că sunt adecvate în vederea atingerii acestui obiectiv;

(v) termenii „esențiale, legitime” impun analiza proximității activităților cu misiunea de proclamare a pârâtei;

(vi) în conformitate cu cerința de la articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 ca diferența de tratament să fie pusă în aplicare potrivit „principiilor generale de drept” și abordării Curții Europene a Drepturilor Omului a interpretării articolului 9 alineatul (2) din CEDO la stabilirea aspectului dacă exercitarea dreptului unei organizații religioase la autonomie și la autodeterminare produce efecte disproporționate față de alte drepturi protejate de CEDO, impactul, în termeni de proporționalitate, asupra scopului legitim de a asigura efectul util al interzicerii discriminării pe motive de apartenență religioasă sau convingeri conform Directivei 2000/78 trebuie evaluat în raport cu dreptul pârâtei la autonomie și autodeterminare, luând în considerare în mod corespunzător faptul că articolul 3 din Directiva 2000/78 nu operează o distincție între încadrarea în muncă și concediere.

E. A doua întrebare

117. A doua întrebare se referă la circumstanța neobișnuită în care un principiu general al dreptului Uniunii, precum dreptul la egalitate de tratament pe motive de convingeri[140], este exprimat în mod expres într-o directivă, respectiv în Directiva 2000/78, însă instanța statului membru nu poate interpreta legislația națională în conformitate cu directiva, deoarece aceasta ar presupune interpretarea dreptului național *contra legem*, aceasta din urmă fiind interzisă de jurisprudența Curții în litigiile de natură orizontală între două părți private[141]. Dacă instanța de trimitere consideră imposibilă interpretarea în procedura principală a articolului 137 alineatul 3 din WRV și a articolului 9 alineatul 1 din AGG în conformitate cu articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 și cu articolul 17 TFUE, astfel cum sunt interpretate de Curte, articolul 137 alineatul 3 din WRV și articolul 9 alineatul 1 din AGG trebuie să fie înlăturate?

118. În aplicarea dreptului național, instanțele naționale invitate să îl interpreteze sunt ținute să ia în considerare ansamblul normelor dreptului respectiv și să aplice metodele de interpretare recunoscute de acesta pentru interpretarea sa, în măsura posibilului, în lumina literei și a spiritului directivei în cauză pentru a atinge rezultatul urmărit prin aceasta și pentru a se conforma astfel articolului 288 al treilea paragraf TFUE[142]. Astfel cum am menționat deja, aceasta include modificarea jurisprudenței lor consacrate dacă aceasta din urmă se întemeiază pe o interpretare a dreptului național incompatibilă cu obiectivele unei directive[143].

140 Articolul 6 alineatul (3) TUE confirmă printre altele faptul că drepturile fundamentale garantate de CEDO constituie principii generale ale dreptului Uniunii. Hotărârea din 15 februarie 2016, JN (C-601/15 PPU, EU:C:2016:84, punctul 45).

141 Pârâta este o entitate guvernată de dreptul privat, iar reclamanta este o persoană particulară. A se vedea în plus punctele 41-45 de mai sus.

142 Hotărârea din 19 aprilie 2016, DI (C-441/14, EU:C:2016:278, punctul 31 și jurisprudența citată).

143 *Ibidem*, punctul 33.

119. Cu toate acestea, am ajuns la concluzia că interzicerea discriminării pe motive de religie sau convingeri, astfel cum este reflectată la articolul 21 din cartă, nu este un drept subiectiv în măsura în care are o aplicare orizontală între părți private în circumstanțe în care este în concurență cu dreptul organizațiilor religioase la autonomie și autodeterminare, iar dispozițiile legale dintr-un stat membru nu pot fi interpretate în conformitate cu Directiva 2000/78 [144]. Dacă acest lucru rezultă din procedura principală odată ce cauza este restituită instanței naționale de trimitere, soluția pe care reclamanta o are la dispoziție în temeiul dreptului Uniunii ar fi o acțiune în atragerea răspunderii statului pentru daunele cauzate, formulată împotriva Germaniei [145].

120. Am ajuns la această concluzie pentru următoarele motive.

121. În primul rând, după cum s-a discutat mai sus, în temeiul articolului 17 alineatele (1) și (2) TFUE, este în competența exclusivă a statelor membre să stabilească un model pentru relațiile dintre biserică și stat. În cazul în care, în cursul acestei proceduri, legislația nu respectă obligațiile paralele impuse de dreptul Uniunii în ceea ce privește asigurarea efectului util al Directivei 2000/78, statul membru în cauză trebuie să își asume responsabilitatea pentru încălcarea care a avut loc.

122. În al doilea rând, astfel cum s-a arătat în observațiile scrise ale Irlandei, ar fi incompatibil cu marja largă de apreciere a statelor membre, care este inerentă în aplicarea dispozițiilor articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 cu privire la ceea ce constituie o cerință profesională esențială, legitimă și justificată, datorită naturii activităților sau contextului în care sunt desfășurate, ca interzicerea discriminării pe bază de religie să aibă un efect orizontal direct.

123. În al treilea rând, astfel cum s-a arătat de asemenea în observațiile scrise ale Irlandei, spre deosebire de celelalte motive de discriminare enumerate la articolul 19 TFUE, nu există un consens suficient între tradițiile constituționale naționale privind circumstanțele în care diferențele de tratament pe motive religioase pot fi esențiale, legitime și justificate. Într-adevăr, acest lucru este demonstrat de însăși adoptarea articolului 17 TFUE și a articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78.

124. În consecință, propunem următorul răspuns la a doua întrebare:

În circumstanțele cauzei principale, nu este necesară înlăturarea unei dispoziții de drept național – cum ar fi, în speță, prima ipoteză a articolului 9 alineatul 1 din AGG (Allgemeines Gleichbehandlungsgesetz, Legea generală privind egalitatea de tratament) – care prevede că o diferență de tratament pe motiv de religie în contextul angajării făcute de organismele ecleziastice și organizațiile care aderă la acestea este de asemenea legală în cazul în care aderarea la o anumită religie, în conformitate cu identitatea organismului ecleziastic, cu privire la dreptul său de autodeterminare, constituie o cerință profesională justificată dacă este imposibilă interpretarea acestei dispoziții în conformitate cu articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78.

144 Avocatul general Kokott a propus ca efectul orizontal al interzicerii discriminării pe bază de origine etnică și de rasă să poată varia în funcție de circumstanțele în care este invocat dreptul. Vezi nota de subsol 24 de mai sus.

145 Hotărârea din 15 ianuarie 2014, Association de médiation sociale (C-176/12, EU:C:2014:2, punctul 50 și jurisprudența citată).

F. Observații finale

125. Articolul 9 din AGG este o dispoziție problematică. A generat critici în fața Comitetului pentru drepturile omului al Organizației Națiunilor Unite în ceea ce privește respectarea Convenției Organizației Națiunilor Unite privind eliminarea tuturor problemelor de discriminare rasială [146]. A constituit obiectul procedurilor de constatare a neîndeplinirii obligațiilor instituite de Comisie împotriva Germaniei [147] și a fost chiar pus în discuție de către un organism guvernamental german responsabil de monitorizarea respectării dreptului antidiscriminare în acest stat membru [148].

126. Din faptul că organizațiile religioase din Germania angajează aproximativ 1,3 milioane de persoane [149] rezultă că există o implicare considerabilă în sfera publică din partea bisericilor și a organizațiilor afiliate acestora în statul membru respectiv [150]. Considerăm totuși că tensiunile generate de această situație, așa cum reiese din procedura principală, au fost înlăturate prin adoptarea articolului 17 TFUE, a articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 și prin recunoașterea dreptului organizațiilor religioase la autonomie și autodeterminare ca drept fundamental protejat de legislația Uniunii, prin efectele combinate ale articolelor 10, 12 și ale articolului 52 alineatul (3) din cartă.

VI. Răspunsurile la întrebările preliminare adresate

127. Prin urmare, propunem următoarele răspunsuri la întrebările adresate de Bundesarbeitsgericht (Curtea Federală pentru Litigii de Muncă, Germania):

„1) Articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78/CE a Consiliului din 27 noiembrie 2000 de instituire a unui cadru general în favoarea egalității de tratament în ceea ce privește încadrarea în muncă și ocuparea forței de muncă trebuie interpretat în sensul că un angajator, precum pârâta în prezenta cauză sau biserica în numele său, nu poate să decidă în mod autoritar dacă aderarea unui candidat la o anumită confesiune, datorită naturii activităților sau contextului în care acestea se desfășoară, constituie o cerință profesională esențială, legitimă și justificată, având în vedere etica angajatorului/bisericii.

2) În circumstanțele cauzei principale, nu este necesară înlăturarea unei dispoziții de drept național – cum ar fi, în speță, prima ipoteză a articolului 9 alineatul 1 din AGG [Allgemeines Gleichbehandlungsgesetz (Legea generală privind egalitatea de tratament)] – care prevede că o diferență de tratament pe motiv de religie în contextul angajării făcute de organismele ecleziastice și organizațiile care aderă la acestea este de asemenea legală în cazul în care aderarea la o anumită religie, în conformitate cu identitatea organismului ecleziastic, cu privire la dreptul său de autodeterminare, constituie o cerință profesională justificată, dacă este imposibilă interpretarea acestei dispoziții în conformitate cu articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78.

146 CERD/C/DEU/C0/19-22, 30 iunie 2015, a optzeci și șasea sesiune, punctul 15. A se vedea de asemenea raportul privind discriminarea rasială, p. 43.

147 La 29 octombrie 2009, Comisia Europeană a transmis Germaniei un aviz motivat în acest sens. A se vedea IP/09/1620. A se vedea europa.eu/rapid/press-release_IP-09-1620_en.htm. Procedurile au fost ulterior întrerupte.

148 Zweiter Gemeinsamer Bericht der Antidiskriminierungsstelle des Bundes und der in ihrem Zuständigkeitsbereich betroffenen Beauftragten der Bundesregierung und des Deutschen Bundestages, 13 august 2013, Bundestags-Drucksache (publicația Bundestag) 17/14400.

149 *Ibidem*, p. 238.

150 McColgan, A. „Religion and inequality in the European framework” în Zucca și Ungereanu, *op. cit.*, p. 230. Referitor la complexitățile rezultate atunci când „sfera publică și cea privată se contopesc” în contextul religiei, a se vedea Mancini și Rosenfeld, *op. cit.*, p. 162. Un comentator a susținut că Hotărârile Curții din 14 martie 2017, Bougnaoui și ADDH (C-188/15, EU:C:2017:204) și G4S Secure Solutions (C-157/15, EU:C:2017:203), indică o reticență față de întoarcerea religiei în societatea civilă. A se vedea Robin-Olivier, S., „Neutraliser la religion dans l'entreprise? Arrêts G4S Secure Solutions et Bougnaoui” (CJUE 14 mars 2017, aff. C-157/15 et C-188/15)”, *RTDEur*, 2 (2017), p. 229.

3) În temeiul articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78, atunci când evaluează cerințe profesionale esențiale, legitime și justificate, având în vedere natura activităților sau contextul în care sunt desfășurate, instanța de trimitere națională, în împrejurările din procedura principală, trebuie să țină seama, în afară de etica organizației, de cele ce urmează:

   (i) dreptul organizațiilor religioase la autonomie și autodeterminare este un drept fundamental recunoscut și protejat de dreptul Uniunii, astfel cum se reflectă la articolele 10 și 12 din cartă. Articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78, în particular referirea la «etica» organizațiilor religioase, trebuie interpretat în conformitate cu acest drept fundamental;

   (ii) articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 conferă statelor membre o marjă de apreciere largă, dar nu nelimitată în ceea ce privește activitățile care reprezintă cerințe profesionale esențiale, legitime și justificate, datorită naturii activităților sau contextului în care acestea sunt efectuate;

   (iii) referirea la «dispozițiile și principiile constituționale ale statelor membre», de la prima teză a articolului 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78, atunci când este interpretată în lumina articolului 17 alineatul (1) TFUE, înseamnă că Directiva 2000/78 trebuie pusă în aplicare astfel încât să se respecte, iar nu să se aducă atingere modelului ales de statele membre pentru organizarea relațiilor dintre bisericile și asociațiile sau comunitățile religioase și stat;

   (iv) termenul «justificată» de la articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 impune să se analizeze dacă cerințele profesionale care produc o discriminare directă pe motive de apartenență religioasă sau convingeri sunt adaptate corespunzător protecției dreptului la autonomie și la autodeterminare, în sensul că sunt adecvate în vederea atingerii acestui obiectiv;

   (v) termenii «esențiale, legitime» impun analiza proximității activităților cu misiunea de proclamare a pârâtei;

   (vi) în conformitate cu cerința de la articolul 4 alineatul (2) din Directiva 2000/78 ca diferența de tratament să fie pusă în aplicare potrivit «principiilor generale de drept» și abordării Curții Europene a Drepturilor Omului a interpretării articolului 9 alineatul (2) din CEDO la stabilirea aspectului dacă exercitarea dreptului unei organizații religioase la autonomie și la autodeterminare produce efecte disproporționate față de alte drepturi protejate de CEDO, impactul, în termeni de proporționalitate, asupra scopului legitim de a asigura efectul util al interzicerii discriminării pe motive de apartenență religioasă sau convingeri conform Directivei 2000/78 trebuie evaluat în raport cu dreptul pârâtei la autonomie și autodeterminare, luând în considerare în mod corespunzător faptul că articolul 3 din Directiva 2000/78 nu operează o distincție între încadrarea în muncă și concediere.”